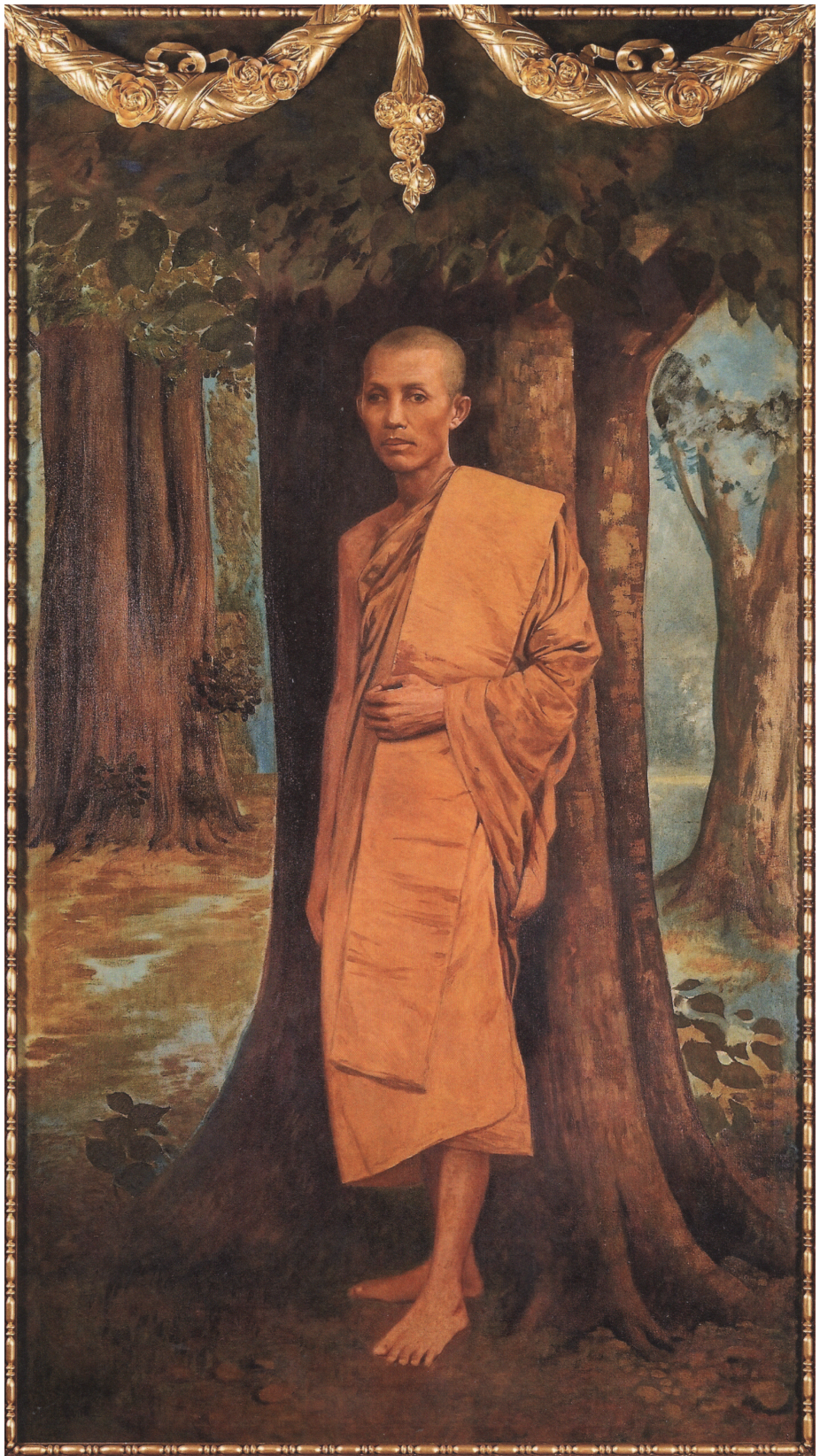

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
กับการพัฒนาสยามประเทศ

คำนำ

ที่ประชุมสมัชชาสามัญ ขององค์การยูเนสโก ครั้งที่ ๔๐ ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้มีมติรับรองสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่าเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย ในด้านการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ ตามที่รัฐบาลไทยโดยกระทรวงศึกษาธิการ เสนอประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔ เนื่องในวาระครบ ๑๐๐ ปี นับแต่วันสิ้นพระชนม์ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ และองค์การยูเนสโกได้ประกาศยกย่องและร่วมเฉลิมฉลอง ในปี พ.ศ. ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔

เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติและเผยแพร่พระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ในโอกาสดังกล่าวนี้ รัฐบาลร่วมกับคณะสงฆ์ จึงได้จัดงาน “พระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโก ร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔” ขึ้น

หนึ่ง วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๔ เป็นวาระครบ ๑๖๑ ปีแห่งการประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น วัดบวรนิเวศวิหารจึงได้จัดบำเพ็ญกุศลถวาย ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดรับการบำเพ็ญกุศลนี้ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ และจัดกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติ โดยนับเป็นส่วนหนึ่งของงานพระมหาสมณานุสรณ์ครั้งนี้ด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์ผลงานด้านการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ อันเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาประเทศชาติ ในช่วงเวลาที่ประเทศชาติจำต้องรับแรงพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกเมื่อกว่า ๑๐๐ ปีมาแล้ว ผลงานอันเป็นพระดำริสร้างสรรค์ในด้านต่างๆ ของพระองค์ได้เป็นรากฐานส่วนหนึ่งของความเจริญก้าวหน้าของประชากราษฎรแห่งสยามประเทศสืบมาจวบจนทุกวันนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างไร และผลงานในด้านต่างๆ ของพระองค์ได้เป็นรากฐานของความเจริญก้าวหน้าของประชากราษฎรแห่งสยามประเทศอย่างไร เราจะเห็นได้จากเรื่องราวอันเป็นพระกรณียกิจด้านต่างๆ ของพระองค์ดังที่นำมาเสนอท่านผู้อ่านในหนังสือนี้ ซึ่งเป็นเพียงบางส่วนบางประการของผลงานและพระกรณียกิจมากมายของพระองค์เท่านั้น

วัดบวรนิเวศวิหาร
กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔

สารบัญ

๗ พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๒๑ พระเกียรติคุณ ด้านการศึกษา

๒๗
กำเนิดการศึกษา “นักธรรม”

๓๕
ปฐมบทแห่งมหาวิทยาลัย
พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

๔๕
รากเหง้าการศึกษาไทย

๖๑
สร้างมาตรฐานการศึกษา
พระพุทธศาสนา

๖๙ พระเกียรติคุณ ด้านวัฒนธรรม

๗๓
พระอัจฉริยภาพทาง
ภาษาและวรรณกรรม

๙๕
ทรงอ่านจารึกอินเดียโบราณ

๑๑๓
ทรงอ่านจารึกสุโขทัย

๑๗๒ พระเกียรติคุณ ด้านสังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์

๑๗๗
จัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์

๒๐๓
รัฐทุกข์สร้างสุขสังคมสงฆ์
เสด็จตรวจการคณะสงฆ์

๒๑๙
ความเป็นผู้นำ

พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประสูติเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน
พ.ศ. ๒๔๐๓ (ค.ศ. ๑๘๖๐)
ในพระบรมมหาราชวัง
กรุงเทพมหานคร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีพระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า มนุษยนาคนานพ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และ เจ้าจอมมารดาแพ ทรงได้รับการศึกษาในพระบรมมหาราชวัง ตามราชประเพณีในครั้งนั้น ทรงได้รับการเลี้ยงดูโดยเสด็จบำ คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสฐสุตา (พระองค์เจ้าบุตรี) ซึ่งเป็นบุคคลที่พระองค์ทรงเกรงพระทัย หรือให้ความเคารพมา โดยตลอด ทั้งเป็นผู้ทรงสอนเลขและสอนหนังสือไทย รวมทั้ง ทรงสอนให้พระองค์รู้จักพงศาวดาร วรรณคดี และเรื่องศาสนา โดยการอ่านเรื่องดังกล่าวให้พระองค์ฟัง ทรงเรียนการอ่าน การ เขียน และการพูดภาษาอังกฤษกับครูชาวสก๊อต เมื่อพระชนมายุ ๑๔ ปี ทรงบรรพชาเป็นสามเณรตามราชประเพณีเป็นเวลาหลาย เดือน หลังจากทรงลาผนวชแล้ว ก็ทรงเพลิดเพลินในฆราวาส วิสัยเช่นคนหนุ่มทั่วไป แต่ก็ทรงเริ่มสนพระทัยและใกล้ชิดกับ

พระพุทธศาสนามากขึ้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌาย์ของพระองค์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช และทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเป็นบุคคลต้นแบบสำหรับพระองค์ พระองค์ได้เสด็จมาเฝ้าพระอุปัชฌาย์ของพระองค์ที่วัดบวรนิเวศวิหารอยู่เนืองนิตย์ ทรงใกล้ชิดกับพระอุปัชฌาย์ของพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระดรุณ และได้ทรงศึกษาเรื่องกวีนิพนธ์ ดาราศาสตร์ และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนากับพระอุปัชฌาย์ของพระองค์ด้วย

จากประสบการณ์ของพระองค์เมื่อครั้งทรงพระดรุณ ความคุ้นเคยกับชีวิตพรหมจรรย์เมื่อครั้งทรงพระเยาว์ รวมทั้งอิทธิพลของเสด็จป้า (กรมหลวงวรเสฐสุตา) และอิทธิพลของเสด็จพระอุปัชฌาย์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ กอปรกับทรงมีพระอัธยาศัยในทางธรรมมาแต่กำเนิด นำให้พระองค์ทรงตัดสินใจพระทัยทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ (ค.ศ. ๑๘๗๙) เมื่อพระชนมายุ ๒๐ ปี และได้ทรงดำรงอยู่ในสมณเพศจวบจนสิ้นพระชนม์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมเชษฐาธิราช เป็นพระมหากษัตริย์แห่งสยามประเทศ ผู้ทรงยังพระราชอาณาจักรให้รุ่งเรืองจนสามารถรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ในขณะที่ประเทศส่วนมากในเอเชียต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของประเทศยุโรป ที่แผ่อิทธิพลเข้ามารุกราน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นความจำเป็นรีบด่วนที่จะต้องทำบ้านเมืองแบบโบราณให้เป็นประเทศสมัยใหม่ เพื่อความเป็นอิสระเสรีและเป็นอารยประเทศ ทัดเทียมกับประชาคมโลกอย่างทันกาลเวลา พระองค์จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงการบริหารประเทศ ปรับปรุงกฎหมาย ปฏิรูปสังคมเพื่อให้บรรลุผลดังกล่าว เพื่อสนองพระราชประสงค์ของ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมเชษฐาธิราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้เข้าร่วมโครงการปฏิรูปประเทศดังกล่าวด้วยพระองค์หนึ่ง และได้ทรงเป็นบุคคลสำคัญพระองค์หนึ่งในการปฏิรูปวัฒนธรรมและสังคมไทยให้กลายเป็นสะพานเชื่อมต่อระหว่างศตวรรษที่ ๑๙ กับศตวรรษที่ ๒๐ อันที่จริงพระองค์ได้ทรงทำหน้าที่ดังกล่าวนี้มาตั้งแต่ก่อนที่จะพระองค์จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา เป็นราชเลขาว่าการในกองอรรถคดี ทรงช่วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการติดตามนโยบายปฏิรูปการปกครองประเทศ และการปรับปรุงแก้ไขระบบกฎหมายให้ดำเนินไปตามพระราชประสงค์ เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว พระองค์ก็ทรงมีบทบาทสำคัญเป็นพิเศษในด้านการศึกษาและวัฒนธรรมของชาติ รวมทั้งได้ทรงเป็นผู้วางรากฐานในด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ในประเทศไทยด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะขยายการศึกษาขั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษาให้แพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาจักร พระองค์ทรงมอบความไว้วางใจให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้ปรับปรุงระบบการศึกษาของชาติให้ทันสมัย ซึ่งพระองค์ก็ทรงพัฒนาระบบการศึกษา ทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของบ้านเมืองให้ทันสมัยได้ตามพระราชประสงค์ ในเรื่องการศึกษาคณะสงฆ์นั้น ก็มีความหมายรวมไปถึงการพัฒนามาตรฐานการเรียน หลักสูตร และวิธีการสอบความรู้ในระบบการศึกษาของชาติ ที่จะนำไปใช้ทั่วพระราชอาณาจักรด้วย ทุกวันนี้เราใช้การศึกษาแบบสากล ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ ตำรา หลักสูตร และการสอบ เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของชาวโลก จึงเป็นเรื่อง

ที่แทบจะคิดไม่ออกว่า ในการทำงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในครั้งนั้น ต้องทรงใช้ความเพียรพยายามเพียงไร ในการที่พระองค์ต้องรับหน้าที่ ในการปฏิรูปดังกล่าวแล้ว ทั้งครูอาจารย์ และประชุมชนในครั้งนั้นก็ยังตกอยู่ภายใต้ระบบการศึกษาแบบโบราณ ที่ยึดถือกันมาอย่างเหนียวแน่นเป็นเวลานานับร้อยๆ ปี ฉะนั้น จึงไม่ต้องพูดถึงองค์ประกอบหรือเครื่องมือทางการศึกษาดังกล่าวมาข้างต้น ด้วยความมุ่งมั่นที่จะเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาแบบโบราณดังกล่าว พระองค์จึงต้องทรงพัฒนาหลักสูตรการศึกษาขึ้นมาใหม่ พร้อมทั้งทรงพระนิพนธ์ ตำรับตำราต่างๆ ขึ้นจำนวนมาก ซึ่งยังคงใช้ศึกษากันอยู่จนถึงทุกวันนี้ พระองค์ได้ทรงพระดำริวางรากฐานมหาวิทยาลัยขึ้นไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) พร้อมทั้งได้ขยายการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ทั้ง ส่วนของพระภิกษุสามเณรและของกุลบุตรออกไปยังต่างจังหวัดด้วย พระองค์ได้ทรงอธิบายไว้ว่า การศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมควรดำเนินไปในช่องทางเดียวกัน จึงต่างฝ่ายต่างก็จะได้ช่วยพยุงซึ่งกันและกันให้ ดำเนินเจริญก้าวหน้าไปด้วยกันทั้งสองฝ่าย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงศึกษาทั้ง ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ จิตวิทยา และภาษาศาสตร์ แล้วพระองค์ก็ ทรงบูรณาการความรู้ทั้งหลายดังกล่าวไว้ในพระดำริและการทำงานของ พระองค์ พระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องเบญจศีลเบญจธรรม ซึ่งเป็น หลักศีลธรรมขั้นพื้นฐานที่คนทั่วไปควรรู้ ให้เป็นหนังสือสำหรับเด็ก นักเรียนชั้นประถมศึกษา ทรงพระนิพนธ์หนังสือนวโกวาท ซึ่งเป็นคำ สอนสำหรับผู้บวชใหม่ ให้เป็นหนังสือคู่มือที่กระทัตรัดสำหรับพระใหม่ ที่ยังใช้กันอยู่ทั่วประเทศจนถึงทุกวันนี้

การศึกษาระดับประถมและระดับมัธยมจะพัฒนาได้อย่างไร ในเมื่อ รัฐบาลมีงบประมาณจำกัด ทั้งประชาชนเองก็มีพลังความสามารถจำกัด

ด้วย พระองค์ได้ทรงใช้ประโยชน์จากวัดทั้งหลายจำนวนเป็นพัน ที่มีอยู่ทั่วพระราชอาณาจักอย่างชาญฉลาด โดยทรงเริ่มเปิดโรงเรียนขึ้นภายในพื้นที่ของวัด เนื่องจากวัดเป็นทั้งศูนย์กลางของชุมชน ศูนย์กลางของวัฒนธรรมประเพณี และศูนย์กลางของการศึกษามาแต่เดิมแล้ว พระองค์ได้ทำให้การศึกษาสมัยใหม่ดำเนินควบคู่กันไปกับวัฒนธรรมดั้งเดิมอย่างบูรณาการ พระพุทธศาสนาแบบไทยเป็นพระพุทธศาสนาแบบวัด ชายไทยทั้งหลายล้วนบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา อยู่ในวัดชั่วระยะเวลาหนึ่ง

ในด้านการปกครอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงริเริ่มให้มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ค.ศ. ๑๙๐๒) เพื่อรวมอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ให้อยู่ที่ส่วนกลาง วิธีการดังกล่าวนี้ ทำให้การปกครองระดับท้องถิ่นคล่องตัวขึ้น รวมทั้งได้จัดตั้งระบบสมณศักดิ์ขึ้นทั่วประเทศด้วย ในส่วนพระองค์เอง ก็ทรงดำรงพรหมจรรย์ตามพระธรรมวินัยด้วยความเคร่งครัดตลอดพระชนมชีพ แต่ความเคร่งครัดของพระองค์ก็มิได้ทำให้พระองค์ซังหรือปิดกั้นพระองค์ไว้แต่ภายในกำแพงวัดเท่านั้น พระองค์ได้เสด็จไปศึกษาเรียนรู้สภาพของสังคมทั่วพระราชอาณาจักร รายงานการเสด็จออกไปตรวจการคณะสงฆ์ของพระองค์ ยังคงเป็นผลงานทางวรรณกรรมที่สำคัญอยู่จนทุกวันนี้ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๔ (ค.ศ. ๑๙๑๐ - ๑๙๒๑)

คำอธิบายเกี่ยวกับภาษาโบราณและโบราณคดีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้น มีรายละเอียดปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์คำแปลและพระอธิบายในเรื่องการค้นพบพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า โดยนายวิลเลียม เคลกส์ตัน เปปเป วิศวกรและผู้

ครอบครองที่ดินของจักรภพอังกฤษ ที่เมืองปีประสะวา ใกล้กับชายแดนประเทศเนปาลและใกล้กับลุมพินี สถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้าในประเทศเนปาล เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ (ค.ศ. ๑๘๙๘) หลังจากการค้นพบไม่นาน รัฐบาลอินเดียก็ได้ถวายพระบรมสารีริกธาตุที่นายเบปเปซุดค้นพบดังกล่าวแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวพระราชทานแก่ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอื่นๆ อีกหลายประเทศตามคำแนะนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับเรื่องพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าวนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้โปรดให้จัดพิมพ์ผลของการศึกษาจารึกอักษรพราหฺมี ซึ่งเป็นจารึกที่เก่าที่สุดของพระเจ้าอโศกแห่งอินเดีย เป็นหนังสือไว้ด้วย นับเป็นตำราเกี่ยวกับจารึกพระเจ้าอโศกที่จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทรงจัดพิมพ์ตำราสำหรับการศึกษาอักษรภาษาบาลีสากลที่เรียกว่า อักษรอริยกะ ขึ้นด้วย อักษรอริยกะดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชชนกของพระองค์ ทรงประดิษฐ์ขึ้น และอักษรอริยกะนี้ได้ใช้กันเป็นสากลระหว่างประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา เช่นกับภาษาอังกฤษที่ใช้กันอยู่ในทุกวันนี้

เดวิด เค. ไวอาต นักประวัติศาสตร์ได้กล่าวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไว้ว่า พระองค์ทรงเป็นปัญญาชนแห่งสยามที่โดดเด่นในยุคของพระองค์ พระองค์ไม่เคยเสด็จไปต่างประเทศ แต่ทรงรอบรู้เกี่ยวกับผลงานของนักคิดคนสำคัญๆ ของโลกได้อย่างทะลุปรุโปร่ง โดยการอ่านและวิพากษ์วิจารณ์ด้วยพระองค์เอง และพระองค์ก็ทรงนำเอาความรู้ใหม่ๆ ดังกล่าวนี้นี้มาใช้ในชีวิตประจำวันของพระองค์ รวมถึงนำมาปรับใช้กับสังคมด้วย

มรดกทางอักษรศาสตร์หรือทางวรรณกรรมของพระองค์นั้น ไม่อาจจะบรรยายให้ครบถ้วนได้ด้วยถ้อยคำสั้นๆ พระองค์ทรงพระนิพนธ์อัตชีวประวัติที่เรียกได้ว่าเป็นอัตชีวประวัติเรื่องแรกสุดในวรรณกรรมไทย เป็นอัตชีวประวัติที่น่าอ่านมาก เพราะได้เล่าถึงชีวิตของพระองค์ว่าได้รับการเลี้ยงดูมาในพระราชวังอย่างไร พัฒนาการทางสติปัญญาของเจ้านายมีความสัมพันธ์กับชีวิตในวังอย่างไร เจ้านายต้องเผชิญกับปัญหาทางสังคมของสยามอย่างไร ซึ่งเรื่องต่างๆ ดังกล่าวนี้นับว่าเป็นข้อมูลหรือแหล่งความรู้ที่สำคัญของประวัติศาสตร์สังคมในยุคของพระองค์

หลักสูตรภาษาบาลีและหลักสูตรการศึกษาพระพุทธศาสนาแบบใหม่ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของตำราเรียนพระพุทธศาสนา นั่นคือ ทำให้เกิดการพิมพ์ตำราเรียนเป็นเล่มหนังสือและนำความคิดสมัยใหม่เข้ามาสู่การศึกษา พระองค์ได้ทรงนิพนธ์ตำราทั้งสำหรับการศึกษาของพระภิกษุสามเณร ทั้งสำหรับการศึกษาของกุลบุตร พระนิพนธ์เรื่องวินัยมุข ซึ่งเป็นข้อแนะนำเบื้องต้นเกี่ยวกับพระวินัยของพระภิกษุนั้น เป็นการให้ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับหน้าที่หรือข้อปฏิบัติของพระสงฆ์เกี่ยวกับพิธีกรรมหรือสังฆกรรม และข้อปฏิบัติอื่นๆ ที่ปฏิบัติกันมานานนับร้อยๆ ปี

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ (ค.ศ. ๑๘๙๔) พระองค์ได้ทรงออกนิเทศสารธรรมจักขุ ซึ่งมีความหมายว่า ดวงตาแห่งธรรมหรือดวงตาเห็นธรรม นับเป็นนิเทศสารทางพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทยที่ยังออกมาอย่างต่อเนื่องจนถึงทุกวันนี้ เป็นเวลากว่าร้อยปีแล้ว พระองค์ทรงสนพระทัยในวิทยาการหลากหลายสาขา และทรงบูรณาการในวิชาการศึกษาหลากหลายสาขา ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องการคณะสงฆ์เท่านั้น คือทรงศึกษา

และทรงพระนิพนธ์เรื่องทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี จริยศาสตร์ และ จริยธรรมสังคม

แม้พระองค์จะทรงดำรงพระชนม์อยู่เพียง ๖๑ ปี แต่พระองค์ก็ทรงเป็นอัจฉริยบุคคล เป็นนักปราชญ์ และเป็นนักวรรณกรรมที่น่าอัศจรรย์ จากการศึกษารายการหนังสือในห้องสมุดที่สำคัญๆ ทั่วโลก พบว่ามีพระนิพนธ์ของพระองค์ที่ได้รับการตีพิมพ์แล้วถึง ๔๘๔ เรื่อง ในจำนวนนี้เป็นหนังสือเรื่องต่างๆ ถึง ๔๔๐ เล่ม พระนิพนธ์ของพระองค์หลายเล่มได้แปลเป็นภาษาอังกฤษ นอกจากนี้ อีกหลายเล่มได้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส ภาษาเขมร และภาษาอินโดนีเซียด้วย ในรายการวิทยานิพนธ์ของห้องสมุดต่างๆ ทั่วโลก พบว่ามีหนังสือหรือเรื่องเอกเทศที่มีเนื้อหาอ้างอิงหรือกล่าวถึงพระนิพนธ์ของพระองค์ถึง ๒๔๔ เรื่อง

กล่าวโดยสรุป เมื่อพิจารณางานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทั้งหมดแล้ว ก็สรุปได้ว่า ผลงานของพระองค์มีประเภทต่างๆ ดังนี้

- บาลีไวยากรณ์ ๖ เล่ม
 - ตำราเรียนภาษาอังกฤษ ๑ เล่ม
 - ตำราเรียนหลักสูตรนักธรรม ๑๒ เล่ม
 - ตำราทางพระพุทธศาสนา ๗๕ เล่ม
 - บทความทางพระพุทธศาสนา ๒๒ เรื่อง
 - บทความทางธรรมทั่วไป ๔๑ เรื่อง
 - เรื่องการศึกษา ๓๖ เรื่อง
 - เรื่องเกี่ยวกับพงศาวดาร ๒๒ เรื่อง
 - เรื่องทางศิลปศาสตร์ ๑๑ เรื่อง
-

- เรื่องเกี่ยวกับคณะสงฆ์ ๗๑ เรื่อง
- เรื่องเกี่ยวกับภาษาบาลี ๑๒ เรื่อง
- แปลคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๔๗ เรื่อง
- อธิบายเกี่ยวกับการศึกษาของพระพุทธศาสนา ๒๑ เรื่อง
- วรรณนาพระสูตร ๑๓ เรื่อง

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงแปลภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษา อังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส เป็นภาษาไทยอีกมาก อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าความรู้ของพระองค์นั้นมิได้จำกัดอยู่เฉพาะในสยามเท่านั้น แต่กว้างขวางไปทั่วโลก

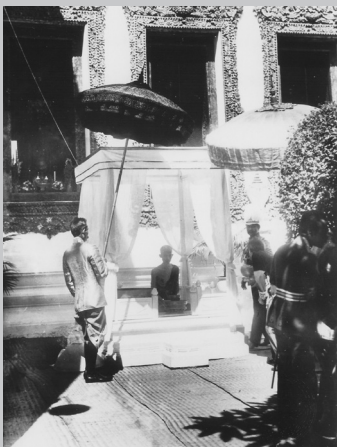
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงได้รับการ เลี้ยงดูมา ให้รู้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างดีที่สุดด้วยความซื่อสัตย์ พระคุณธรรมข้อนี้ ได้ทำให้พระองค์เป็นผู้ชาญฉลาดในแวดวงของ พระราชวงศ์และในวงการของคณะสงฆ์ในเวลาต่อมา พระองค์ไม่เคย ใช้ตำแหน่งหน้าที่อันสูงส่งของพระองค์แสวงหาผลประโยชน์ส่วน พระองค์ แต่กลับทรงอุทิศพลกำลังความสามารถของพระองค์เพื่อ ประโยชน์ของประเทศชาติ พระองค์ทรงงานอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย เพื่อทำให้สยามประเทศของพระองค์ทันสมัยแข่งกับเวลาที่ระบบสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของโลกกำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว อัน เป็นเหตุให้อิสราภาพอันเป็นที่หวงแหนของสยามประเทศพลอยถูก อิทธิพลของจักรวรรดินิยมคุกคามไปด้วย และด้วยการทรงงานอย่าง หนักดังกล่าวนี้เอง ได้ทำให้พระสุขภาพพลานามัยของพระองค์ทรุดลง ในอีกไม่กี่ปีต่อมา เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าทางการสื่อสารทำให้ โลกติดต่อสัมพันธ์กันได้อย่างใกล้ชิดรวดเร็วกว่าแต่ก่อน ความ เปลี่ยนแปลงทางสังคมก็เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง แต่พระองค์

ก็ทรงสามารถเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้อย่างทันท่วงที และทรงใช้พระอัจฉริยภาพของพระองค์แก้ไขปัญหาดังกล่าวที่ทรงเผชิญไปได้ด้วยดี

พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่โดดเด่นเป็นพิเศษในยุคของการเปลี่ยนผ่านประเทศไทยไปสู่ความทันสมัยของโลก ทรงมีส่วนร่วมในทุกการเคลื่อนไหว ทรงมีความจริงใจและซื่อสัตย์ในทุกหน้าที่ที่ทรงปฏิบัติ การศึกษาและการปกครองทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายบ้านเมืองที่พระองค์ทรงอุทิศพระองค์ปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้นนั้น ได้มีผลอย่างลึกซึ้งต่อสังคมของสยามประเทศในทุกระดับตลอดมา ปัจจุบันเราอยู่ในยุคของความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุวิสัย พร้อมกับการสงวนรักษาสีทธิประโยชน์ของตนเอง พวกเราจะต้องทำให้ประชาชนเกิดสำนึกเช่นเดียวกับพระองค์ที่ทรงเต็มพระทัยที่จะทรงเป็นอยู่อย่างเรียบง่ายและประหยัด ทรงอุทิศพระองค์ให้กับการพัฒนาความรู้และสังคมอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยด้วยความเสียสละ

เป็นการสมควรที่จะยกย่องชีวิตและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้เป็นแบบอย่างและเผยแพร่ให้ชาวโลกได้รู้จัก ในฐานะที่เป็นบุคคลตัวอย่างดีเด่นในการใช้ชีวิตอันชาญฉลาดเพื่อรับใช้มนุษยชาติ พวกเราจึงขอเสนอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลกของยูเนสโก ในโอกาสฉลองวาระครบ ๑๐๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส บุคคลสำคัญ ผู้มีผลงานดีเด่น และเหตุการณ์สำคัญ ทางประวัติศาสตร์ของไทย

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระมหาสถาปนเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ด้านการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับ การศึกษา

เป็นประเพณีของคนไทยแต่โบราณมา การศึกษาเล่าเรียนของชาวเมือง ขึ้นอยู่กับวัดและพระสงฆ์

ชาวบ้านเมื่อมีลูกหลานก็จะพาไปฝากพระเป็นศิษย์วัด เพื่อการศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ต่างๆ พร้อมกับรับใช้พระไปด้วย พระสงฆ์ก็จะสั่งสอนวิชาความรู้ต่างๆ แก่ศิษย์วัดไปตามความถนัดของตน คนไทยโบราณจึงมีวัดเป็นโรงเรียน มีพระเป็นครู การศึกษาของราษฎรจึงไม่สม่ำเสมอและไม่ทั่วถึง สุดแต่โอกาสของคนในแต่ละท้องถิ่น และสุดแต่พระแต่ละสำนักท่านจะสอน

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เหตุการณ์บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป บ้านเมืองถูกกดขี่และรุมเร้าด้วยปัญหาารอบด้าน จำเป็นที่จะต้องพัฒนาตัวเองให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาประเทศ เพื่อรักษาเอกราชและอธิปไตยของชาติให้คงอยู่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชปณิธานอันแน่วแน่ที่จะพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าทันต่อสถานการณ์ของโลก และทรงตระหนักว่าปัจจัยสำคัญประการแรกในการพัฒนาบ้านเมืองนั้น คือการพัฒนาคน และเครื่องมือในอันที่จะพัฒนาคนนั้น คือการศึกษาของราษฎร เพราะฉะนั้น พระราชกรณียกิจแรกที่ทรงมุ่งมั่นพัฒนาและขยายไปให้ทั่วถึงราษฎรถ้วนหน้าในราชอาณาจักรก็คือ การศึกษา

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มจัดการศึกษาสำหรับราษฎรขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ (ร.ศ.๑๐๓)

โดยการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นตามวัดต่างๆ

โรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรแห่งแรก ได้จัดตั้งขึ้นที่วัดมหรณพาราม กรุงเทพฯ แล้วจึงค่อยขยายไปในหัวเมือง แต่ปรากฏว่าการดำเนินการไม่ประสบความสำเร็จสมพระราชประสงค์ เพราะในช่วง ๔ ปีแรกแห่งการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรทั้งในกรุงและในหัวเมือง ตั้งโรงเรียนได้เพียง ๓๐ แห่งเท่านั้น คือ

กรุงเทพฯ	๑๗ แห่ง
กรุงเทพฯ	๔ แห่ง
อ่างทอง	๒ แห่ง
สมุทรปราการ	๑ แห่ง
นครชัยศรี	๑ แห่ง
ลพบุรี	๑ แห่ง
ราชบุรี	๑ แห่ง
เพชรบุรี	๑ แห่ง
มโนรมย์	๑ แห่ง
พระพุทธรบาท	๑ แห่ง

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ.๑๑๗) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง

ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นประธาน อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อขยายการศึกษา ขึ้นพื้นฐานให้แพร่หลายทั่วถึงแก่ราษฎรทั่วราชอาณาจักร นับเป็นการพัฒนาการศึกษาครั้งใหญ่ในประเทศไทย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงเลือกพระเถรานุเถระเพื่อทรงพระกรุณาโปรดแต่งตั้งเป็นผู้ อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ รวม ๑๔ รูป พระเถระผู้ อำนวยการศึกษา ได้เริ่มออกไปตรวจจัดการศึกษาในหัวเมืองมณฑลต่างๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เพื่อจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ปรากฏว่า ผู้ อำนวยการศึกษาสามารถ จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ได้ ปีละหลายร้อยแห่ง และได้รับการ สนับสนุนจากประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ เป็นอย่างดี จึงเกิดโรงเรียนขึ้นตามวัด

ในหัวเมืองต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร โดยที่รัฐบาลเสียงบประมาณเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงบัญชาการจัดการศึกษาในหัวเมืองเป็นเวลา ๕ ปี ทรงก่อให้เกิดโรงเรียนขึ้นประปรายขึ้นในหัวเมืองต่างๆ ทั่วราชอาณาจักรได้สมพระราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากนั้นจึงได้ทรงมอบการจัดการศึกษาในหัวเมืองให้กระทรวงธรรมการรับไปดำเนินการต่อไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ทรงวางรากฐานประถมศึกษาในประเทศไทย

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงมีพระดำริเรื่องการศึกษาในประเทศไทยมาเป็นเวลายาวนาน นับแต่เริ่มทรงผนวชจนตลอดพระชนมชีพของพระองค์ท่าน คือเริ่มแต่ทรงมีพระดำริเรื่องการ

ศึกษาของภิกษุสามเณร ของศิษย์วัด
ของเยาวชนของชาติ ตลอดถึงของ
พุทธศาสนิกชนทั่วไป และพระดำริ
เรื่องการศึกษาแต่ละเรื่องล้วนเป็นพระ
ดำริเริ่มที่เป็นการสร้างแนวทางใหม่ๆ
เพื่อพัฒนาการศึกษาของไทยในด้าน
ต่างๆ ให้ก้าวไกลทันต่อภาวะการณ์ของ
ชีวิตและโลกที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง
ไปอย่างรวดเร็ว

พระอัจฉริยภาพด้านการศึกษาของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้นมิใช่ว่าเราจะเห็นได้จากพระ
กรณียกิจด้านการศึกษาที่ทรงดำเนิน
การมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์
ท่าน

๑

พระกรณียกิจสำคัญประการแรก คือ การจัดการศึกษาแก่ภิกษุสามเณร เพื่อให้ภิกษุสามเณรได้ศึกษาพระธรรมวินัยอย่างทั่วถึง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีการจัดการมาแต่ก่อน เป็นเหตุให้เกิดมีหลักสูตรการศึกษาพระพุทธรศาสนา ที่เรียกว่า นักรธรรม ขึ้นเป็นครั้งแรก

เมื่อทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้ทรงปรับปรุงแก้ไขระเบียบการปกครองวัด ทั้งแก้ไขของเก่าให้เรียบร้อยขึ้นและริเริ่มการใหม่ขึ้นอีกหลายอย่าง

กำเนิด การศึกษา “นักรธรรม”

สิ่งแรกที่ทรงริเริ่มขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร คือการเล่าเรียนพระธรรมวินัยของภิกษุสามเณร เพราะแต่เดิมมาไม่มีการกำหนดให้ภิกษุสามเณรได้เล่าเรียนพระธรรมวินัยอย่างมีแบบแผน ผู้สนใจจึงไปหาความรู้เอาด้วยตนเอง ส่วนผู้ที่ไม่สนใจก็แทบจะไม่รู้เรื่องพระธรรมวินัยเอาเลย รู้เฉพาะแต่ที่ทำกันมาเท่านั้น

เมื่อทรงเป็นเจ้าอาวาสและเป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ขึ้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงเริ่มสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่ภิกษุสามเณร

บวชใหม่ด้วยพระองค์เอง เพื่อให้รู้เรื่องพระวินัยที่จะพึงปฏิบัติ และรู้ธรรมที่จะพึงรู้ติดตัวไปเพื่อใช้เป็นแนวทางดำเนินชีวิตเยี่ยงพุทธศาสนิกชนที่ดีสืบไป ผลปรากฏว่าเป็นที่นิยมของผู้ที่ได้รับการสั่งสอน เพราะเป็นการสั่งสอนพระธรรมวินัยแนวใหม่ คือ ทรงเลือกเอาข้อธรรมที่ควรรู้ควรเข้าใจสำหรับผู้เริ่มศึกษาพระพุทธรศาสนามา ทรงอธิบายชี้แจงให้เข้าใจง่ายด้วยภาษาสมัยใหม่ พร้อมทั้งทรงประยุกต์วิทยาการสมัยใหม่ในการอธิบายเพื่อให้เห็นจริง

เนื้อหาที่ทรงนำมาสั่งสอนภิกษุสามเณร
ผู้บวชใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร คือ

พระวินัย เพื่อให้รู้สิกขาบทที่เข้ามาในพระ
ปาติโมกข์

ธรรม เพื่อให้รู้ข้อธรรมที่พึงรู้พึงเข้าใจ
เป็นเบื้องต้น สำหรับผู้เริ่มศึกษาพระพุทธ-
ศาสนา

คิปปปฏิบัติ เพื่อให้รู้ข้อธรรมสำหรับการ
ปฏิบัติตนของผู้ครองเรือน อันจะอำนวยความสะดวก
ประโยชน์แก่ผู้สละสมณเพศออกไป
ดำเนินชีวิตทางโลก

แก้กระทู้ธรรม เพื่อให้รู้จักอธิบายพระ
ธรรมคำสอนอย่างถูกต้องวิธี รวมถึงเพื่อ
ฝึกให้รู้จักเรียงความและใช้ภาษาถ้อยคำ
ให้เหมาะสม

การสั่งสอนพระธรรมวินัยแนวใหม่
ที่ทรงเริ่มสอนพระภิกษุสามเณรบวช
ใหม่เป็นประเดิมนั้นดังกล่าวนี้นี้ เป็นการ
ศึกษาพระพุทธศาสนาในภาษาไทย ต่อ
มาได้รับความนิยมตลอดไปถึงพระเกา
ด้วย พระองค์จึงได้ทรงตั้งเป็นหลักสูตร
จัดให้เป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของวัด
เพื่อให้ภิกษุสามเณรทั่วไปได้ศึกษาพระ
ธรรมวินัยโดยทั่วถึงเสมอกัน

การเล่าเรียนพระธรรมวินัยแนวใหม่

ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้นทรงจัดขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารดัง
กล่าวนี้นี้ ได้เป็นที่นิยมแพร่หลายไปยัง
วัดธรรมยุตอื่นๆ เป็นเหตุให้วัดต่างๆ
นำเอาแบบแผนการเล่าเรียนพระธรรม
วินัยที่ทรงพระดำริขึ้นนี้ไปสั่งสอนกัน
อย่างกว้างขวาง

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔) ใน
รัชกาลที่ ๕ ได้มีพระราชบัญญัติเกณฑ์
ทหารขึ้น ตามพระราชบัญญัตินี้ พระ
ภิกษุทั่วไปและสามเณรผู้ธรรม ได้รับ
การยกเว้นการเกณฑ์ทหาร กระทั่ง
กรรมการจึงขอให้คณะสงฆ์กำหนดองค์
ของสามเณรผู้ธรรม เพื่อเป็นเกณฑ์
ให้สามเณรได้รับการยกเว้นการเกณฑ์
ทหาร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้น จึงทรงตั้ง**หลักสูตรองค์ของสามเณร
ผู้ธรรมขึ้น** โดยความเห็นชอบธรรมของ
เถรสมาคมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ (ร.ศ.
๑๓๐) หลักสูตรประกอบด้วย ฐาษา
มคธพอใช้ได้ และผู้ธรรมของสามเณร
โดยเลือกจากธรรมวิภาคในนวกวาท

ถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๕ (ร.ศ. ๑๓๐)
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น
ได้ทรงปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรองค์ของ

สามเณรผู้ธรรมใหม่ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เรียกว่า **องค์นักธรรม** และขยายการเล่าเรียนให้ครอบคลุมทั้งภิกษุและสามเณร

หลักสูตรของค่านักธรรม แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อย่างสามัญ แบ่งเป็น ๒ ประโยค คือ ประโยค ๑ เรียนธรรมวิภาคกับเรียงความแก้กระทู้ธรรม ประโยค ๒ เรียนพุทธประวัติกับเรียงความแก้กระทู้ธรรม

ผู้ที่สอบได้ ๒ ประโยคนี้ ถ้าเป็นภิกษุต้องสอบวินัยบัญญัติได้ด้วยจึงได้รับประกาศนียบัตรเป็น **“นักธรรม ๒ ประโยค”** ถ้าเป็นสามเณร ต่อเมื่ออุปสมบทแล้ว สอบวินัยบัญญัติได้ จึงจะได้รับประกาศนียบัตร

สามเณรผู้สอบได้หลักสูตรของค่านักธรรมอย่างสามัญ เพียงประโยค ๑ นับเป็นสามเณรผู้ธรรม ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร

๒. อย่างวิสามัญ แบ่งเป็น ๒ ประโยค คือ ประโยค ๑ เรียนธรรมวิภาคกับเรียงความแก้กระทู้ธรรม และแปลอรรถกถาธรรมบท ประโยค ๒ เรียน

พุทธประวัติ เรียงความแก้กระทู้ธรรม และบาลีไวยากรณ์และลัมพันธ์

ผู้สอบได้ ๒ ประโยคนี้เป็น **“เปรียญธรรม ๒ ประโยค”** เทียบ **เปรียญปริยัติ ๓ ประโยค**

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงประกาศรวมองค์นักธรรม ประโยค ๑ และ ประโยค ๒ เข้าเป็นองค์นักธรรมชั้นตรี นับเป็นนวกภูมิ

หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี ประกอบด้วยความรู้ ๔ อย่าง คือ วินัยบัญญัติ ธรรม พุทธประวัติ และเรียงความแก้กระทู้ธรรม สำหรับสามเณรยังไม่ต้องสอบความรู้วินัยบัญญัติ ต่อเมื่ออุปสมบทแล้วจึงสอบ

หลักสูตรนักธรรม ได้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นครั้งแรก ชั่วระยะเวลาเพียง ๒ ปี การเรียนและการสอบนักธรรมชั้นตรีก็แพร่หลายไปทั่วทุกวัดที่เป็นสำนักเรียนใหญ่ๆ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเห็นว่าควรขยายการศึกษานักธรรมให้สูงขึ้น สำหรับภิกษุผู้ปานกลาง คือ มีพรรษาพ้น ๕ แล้วแต่ยังไม่ถึง ๑๐ จึงทรงตั้ง **หลักสูตรนักธรรม**

ชั้นโท ซึ่งเป็นชั้นมัชฌิมนิกขขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ หลักสูตรประกอบด้วย

- เรียงความแก้กระทู้ธรรม
- ธรรมวิภาค
- อนุพุทธประวัติ คือตำนานพระสาวก
- วินัยบัญญัติ

หลักสูตรนักธรรมชั้นโท ได้เปิดสอบครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๖๐ นั้น

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงจัดการศึกษานักธรรมได้เพียงนักธรรมชั้นโท หลักสูตรนักธรรมชั้นเอกที่ทรงพระดำริไว้ยังไม่ทันได้ตั้งขึ้นในสมัยของพระองค์

ในปีที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ คือ พ.ศ. ๒๔๖๔ นั้นเอง พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ผู้ทรงดำรงตำแหน่งองค์สกลมหาสังฆปริณายกสืบต่อมาก็ได้ประกาศตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก ซึ่งเป็นชั้นเถรภูมิสำหรับภิกษุผู้มีพรรษาเกิน ๑๐ ขึ้น ตามแนวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงพระ

ดำริไว้ หลักสูตรนักธรรมชั้นเอกได้เปิดสอบครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

หลักสูตรนักธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตั้งขึ้นนั้นก็เพื่อให้ภิกษุได้มีความรู้พระธรรมวินัยสมกับภูมิของตนกล่าวคือ

นักธรรมชั้นตรี สำหรับภุมินวกะ คือ ผู้บวชไม่เกิน ๕ พรรษา มีความรู้พระธรรมวินัยพอรักษาตัวได้

นักธรรมชั้นโท สำหรับภุมิมัชฌิมะ คือ ภิกษุผู้ปานกลาง มีพรรษาเกิน ๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๑๐ มีความรู้พระธรรมวินัยละเอียดกว้างขวางออกไปถึงขั้นพอแนะนำผู้อื่นได้

นักธรรมชั้นเอก สำหรับภุมิเถระ คือ ภิกษุผู้ใหญ่ ที่มีพรรษาเกิน ๑๐ ไปแล้ว มีความรู้พระธรรมวินัยละเอียดลึกซึ้งถึงขั้นสามารถเป็นหลักในสังฆกรรม และเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์แนะนำสั่งสอนผู้อื่นได้

หลักสูตรนักธรรม นับเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมภาคภาษาไทย เปิดโอกาสให้ภิกษุสามเณรผู้ไม่รู้ภาษาบาลีสามารถเรียนรู้พระธรรมวินัยได้พอ

สมควรแก่ภูมิชั้นของตน เรียกว่า **พระปริยัติธรรม แผนกธรรม** เป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมแนวใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ควบคู่กับ **พระปริยัติธรรม แผนกบาลี** ซึ่งเป็นหลักสูตรที่มีมาแต่โบราณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ไม่เพียงแต่ทรงพระดำริจัดตั้งหลักสูตรนักธรรมขึ้นเท่านั้น แต่พระองค์ยังได้ทรงนิพนธ์ตำราสำหรับใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมไว้ครบทุกชั้นเช่น

- นวโกวาท พุทธประวัติ พุทธศาสนาสูกาษิต วินัยมุขเล่ม ๑ สำหรับนักธรรมชั้นตรี
- ธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ อนุพุทธประวัติ วินัยมุขเล่ม ๒ สำหรับนักธรรมชั้นโท
- ธรรมวิจารณ์ พุทธานุพุทธประวัติ วินัยมุขเล่ม ๓ สำหรับนักธรรมชั้นเอก

เรื่องใดที่ยังทรงนิพนธ์ไม่เรียบร้อย ก็ทรงเลือกสรรจากหนังสือที่พระเถรานุเถระรจนาไว้มาตรวจชำระให้เรียบร้อย ใช้เป็นหลักสูตรไปพลาง

ฉะนั้น หลักสูตรนักธรรมทั้ง ๓ ชั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงพระดำริจัดสรรค์ไว้อย่างบริบูรณ์ และได้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระพุทธรศาสนาชั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ไทยสืบมาจวบจนทุกวันนี้

ในระยะแรกตั้งหลักสูตรนักธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงพระดำริสร้างพัฒนานักธรรมขึ้นด้วย สำหรับประทานแก่ผู้สอบนักธรรมได้ เพื่อเป็นการยกย่องนักธรรม ต่อมาเมื่อมีผู้สอบนักธรรมได้มากขึ้น ผู้ได้รับประทานพัฒนานักธรรมก็มีจำนวนมากขึ้นจึงไม่ค่อยมีผู้นิยมถือพัฒนานักธรรม พัฒนานักธรรมจึงไม่ประทานทั่วไป แต่จะประทานเฉพาะแก่ผู้สอบนักธรรมได้และมีหน้าที่ทางการคณะสงฆ์ เช่น เป็นครูสอน เป็นเจ้าอาวาสเป็นต้น และทรงกำหนดให้ถือเข้าในพิธีทางราชการที่ต้องใช้พัดยศเหมือนกับพระผู้มีฐานันดรถือพัดยศ แต่ต่อมาเมื่อการสอบนักธรรมทั้งชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก แพร่หลายไปทั่วราชอาณาจักร ผู้สอบนักธรรมแต่ละชั้นมีเป็นจำนวนมาก พัฒนานักธรรมจึงค่อยๆ เลิกไปในที่สุด

การตั้งหลักสูตรนักธรรมของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรสนั้น หากนำมาพิจารณา ก็จะเห็นแนวพระดำริว่า นอกจากจะมี พระประสงค์ให้ภิกษุสามเณรได้รู้ พระธรรมวินัยอย่างทั่วถึง อันจะเอื้อ ต่อการประพฤติพรหมจรรย์ให้ถูกต้อง บริบูรณ์แล้ว ยังเป็นทางให้ผู้ศึกษาได้ เรียนรู้เรื่องพระรัตนตรัย อันเป็นหลัก ลำคัญในพระพุทธศาสนาด้วย กล่าวคือ

- การเรียนเรื่องพุทธประวัติ ก็คือ การเรียนรู้เรื่องพระพุทธเจ้าและ พระพุทธคุณ
- การเรียนเรื่องธรรมะและวินัย- บัญญัติ ก็คือการเรียนรู้เรื่อง พระธรรมและพระธรรมคุณ
- การเรียนเรื่องอนุพุทธประวัติ ก็ คือการเรียนรู้เรื่องพระสงฆ์และ พระสังฆคุณ

ฉะนั้น การศึกษานักธรรม ก็คือการ เรียนรู้เรื่องพระรัตนตรัย อันยังผลให้ เพิ่มพูนศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนา ทั้งเป็นการปลูกฝังศีลธรรมคุณธรรม แก่ผู้ศึกษาเล่าเรียน ซึ่งก่อให้เกิดผลดี โดยรวมแก่ประมุขชน

ด้วยเหตุนี้การศึกษานักธรรมจึงเป็น ที่นิยมยกย่องของคนในสมัยนั้น ทั้งใน วงการคณะสงฆ์และในทางราชการ ผู้ ที่สอบได้นักธรรม เมื่อลาสิกขาออกไป ก็สามารถรับราชการเป็นครูสอนใน โรงเรียนต่างๆ เมื่อมีการสอบเลื่อน วิทยฐานะครู ผู้สอบได้นักธรรมก็ได้รับ สิทธิพิเศษ โดยรับยกเว้นไม่ต้องสอบ ๑ ชุดวิชา เพราะนักธรรมชั้นตรีจัดเป็น ชุดวิชาหนึ่งสำหรับเลื่อนวิทยฐานะ เป็นต้น

ต่อมาในสมัยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระ ลังฆราชเจ้า คณะสงฆ์ได้พิจารณาเห็น ว่าการศึกษานักธรรมเป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่มีได้เป็นภิกษุสามเณรด้วย โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการครู ฉะนั้น คณะสงฆ์จึงอนุญาตให้ครูทั้งชายและ หญิงเข้าสอบนักธรรมในสนามหลวงได้ โดยได้ตั้งหลักสูตรนักธรรมสำหรับ ฆราวาสขึ้นเรียกว่า **“หลักสูตรธรรม ศึกษา”** ซึ่งมีทั้งสามชั้นเช่นเดียวกับ หลักสูตรนักธรรมสำหรับภิกษุสามเณร เพียงแต่ยกเว้นวิชาวินัยบัญญัติ ใช้ เบญจศีลเบญจธรรม และอุโบสถศีล แทน

ธรรมศึกษาตรี เปิดสอบครั้งแรกเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๒

ธรรมศึกษาโท เปิดสอบครั้งแรกเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๓

ธรรมศึกษาเอก เปิดสอบครั้งแรกเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๘

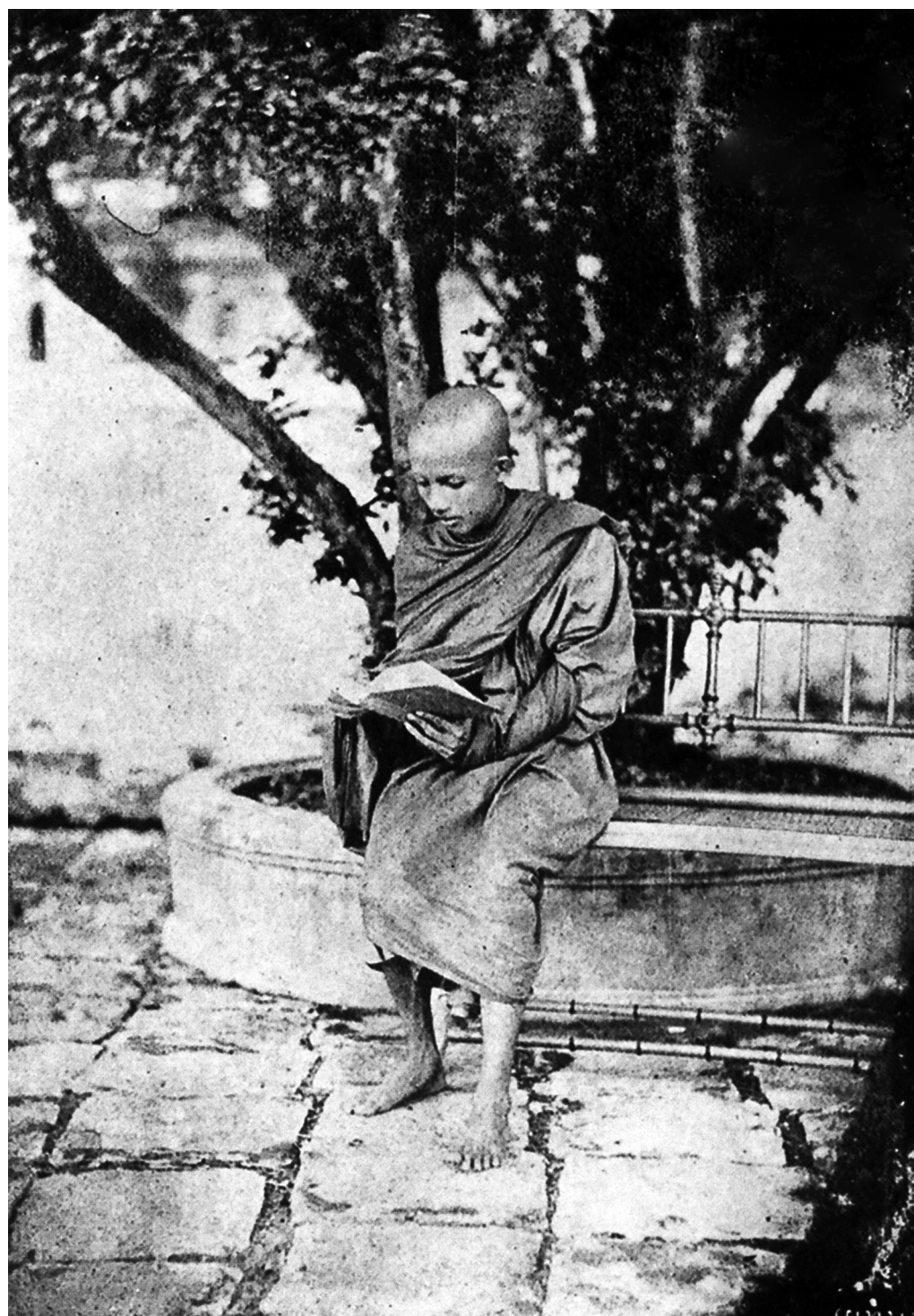
ปรากฏว่ามีฆราวาสทั้งชายและหญิง
สมัครสอบกันเป็นจำนวนมาก ในปัจจุบัน
ธรรมศึกษาทั้ง ๓ ชั้นก็ยังได้รับความ
นิยมจากประชาชนอย่างกว้างขวาง ดัง
จะเห็นได้ว่าในแต่ละปีการศึกษามี
ประชาชนรวมถึงนักเรียน นิสิต นักศึกษา
สมัครสอบธรรมศึกษาทุกชั้นนับเป็น
จำนวนแสน

กล่าวได้ว่าการศึกษานักธรรมซึ่ง
เป็นการศึกษาพระธรรมวินัยหรือศึกษา
พระพุทธศาสนาภาคภาษาไทย ที่สมเด็จพระ
พุทธมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-
วโรรส ทรงพระดำริตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.
๒๔๕๖ และได้รับการพัฒนามาโดย
ลำดับทั้งในด้านหลักสูตร การเรียนการ
สอนนั้น ทำให้ภิกษุสามเณรมีความรู้
ในพระธรรมวินัยตลอดถึงความเป็นมา
ของพระพุทธศาสนาอย่างทั่วถึง สมแก่
ภูมิและภาวะของตน พอแก่การที่จะ

เป็นศาสนทายาทที่มีคุณภาพ สามารถ
ดำรงรักษาพระศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป
ได้ด้วยดี

นอกจากนี้การศึกษานักธรรมยังได้
เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนแม้ที่ไม่ได้
เป็นภิกษุสามเณร ทั้งในเชิงวิชาชีพและ
การปลูกฝังศีลธรรมอันดี ซึ่งนับว่าเป็น
คุณโดยรวมแก่ประชุมชนและประเทศ
ชาติ

ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว การศึกษา
นักธรรมจึงเป็นที่นับถือของคณะสงฆ์
และได้จัดให้เป็นการศึกษาขั้นพื้นฐาน
ของภิกษุสามเณรในประเทศไทยสืบมา
แต่เริ่มต้นจวบจนทุกวันนี้ ทั้งได้รับ
ความนิยมจากประชาชนสมัครเรียน
และสมัครสอบกันอย่างกว้างขวางทั่ว
ประเทศ นับว่าเป็นหลักสูตรการศึกษา
พระพุทธศาสนาที่มีคุณประโยชน์ต่อ
การพระศาสนาและประชาชนคนไทย
เป็นอันมาก

พระกรณียกิจสำคัญเรื่องต่อมาที่ทรงจัดการก็คือการตั้งมหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาแนวใหม่ เป็นการวางรากฐานเพื่อการก่อตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรกในเวลาต่อมา

๒

ปฐมบทแห่ง มหาวิทยาลัย พระพุทธ- ศาสนา

พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรง

ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นพระองค์ที่ ๓ สืบต่อมา ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา

ปีรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงได้รับสถาปนาเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต สืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ หลังจากทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตแล้ว พระองค์ก็ทรงเริ่มพัฒนาการศึกษาของพระสงฆ์ในคณะธรรมยุตทันที กล่าวคือ

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น ได้ทรง
จัดตั้งสถานศึกษาพระปริยัติธรรม
แบบใหม่สำหรับภิกษุสามเณรในคณะ
ธรรมยุตขึ้น ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรียกว่า **“มหามกุฏราชวิทยาลัย”** เพื่อ
เฉลิมพระนามาภิไธยในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น
สถานศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรเรียก
สั้นๆ ว่า **วิทยาลัย** พร้อมทั้งจัดตั้ง
โรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราช-
วิทยาลัย สำหรับเป็นสถานศึกษาของ
กุลบุตรขึ้นด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรง
กำหนดวัตถุประสงค์ของมหามกุฏราช-
วิทยาลัยไว้ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติ-
ธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิชาซึ่ง
เป็นของชาติภูมิและต่างประเทศแห่ง
กุลบุตร
๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอน
พระพุทธศาสนา

เหตุที่ทรงตั้งสถานศึกษาเฉพาะ
สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
ก็เพราะในขณะนั้น ทรงเป็นเพียงเจ้า
คณะใหญ่คณะธรรมยุตเท่านั้น จึง
ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น
เป็นการเฉพาะในส่วนที่พระองค์ทรง
ปกครองดูแล ทั้งการจัดตั้งมหามกุฏ-
ราชวิทยาลัยนั้น นับว่าเป็นการทดลอง
ทำในสิ่งที่แปลกใหม่ในยุคนั้น จึงทรง
ทดลองทำอยู่ในวงแคบๆ ก่อน เป็น
เสมือนโครงการนำร่อง

ในระยะแรก ที่ทำการของมหามกุฏ-
ราชวิทยาลัยตั้งอยู่ที่ตำหนักกลางอันเป็น
ที่ประทับของพระองค์ ส่วนสถานศึกษา
หรือโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย
ตั้งขึ้นตามวัดต่างๆ คือ

๑. โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
 ๒. โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม
 ๓. โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส
 ๔. โรงเรียนวัดพิชัยญาติการาม
 ๕. โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ
- พระนครศรีอยุธยา

สำหรับโรงเรียนหนังสือไทยก็ตั้งขึ้นควบคู่กันไปกับโรงเรียนพระปริยัติธรรมสำหรับภิกษุสามเณรในวัดนั้นๆ

เหตุที่ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระดำริจัดตั้งมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยขึ้นนั้น ก็เพราะทรงเห็นว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ยังมีอุปสรรคปัญหาที่ทำให้การศึกษาของภิกษุสามเณรไม่เจริญก้าวหน้าหลายประการ กล่าวคือ

ตำราอันเป็นหลักสูตรสำหรับการเรียนยังไม่เหมาะสม ผู้เรียนต้องใช้เวลามากกว่าจะรู้เรื่อง แม้จะรู้เรื่องก็ยังไม่ชัดเจนพอที่จะใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง

การเรียนการสอนไม่มีการจัดเป็นชั้นเป็นระดับอย่างชัดเจน มักมีครูคนเดียวสอนทุกชั้น ซึ่งยากแก่การเรียนการสอน และหาครูที่สามารถสอนได้ดีทุกชั้นเป็นการยาก

การสอบก็ใช้แปลปากเปล่าซึ่งเป็นวิธีที่ไม่สามารถวัดความรู้ได้อย่างแท้จริง ทั้งต้องเสียเวลาในการสอบแต่ละครั้งเป็นอันมาก

กำหนดสอบก็นานเกินไป คือ ๓ ปีสอบครั้งหนึ่ง หากมีความจำเป็นก็เลื่อนไปเป็น ๖ ปีสอบครั้งหนึ่ง ทำให้นักเรียนผู้จะเข้าสอบท้อแท้หมดกำลังใจ

แนวพระดำริในการปรับปรุงแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็คือ “ให้ผู้เรียนรู้ได้เร็ว ไม่เปลืองเวลา ไม่ฟักลำบาก รู้ได้ดีด้วย” ฉะนั้น การจัดตั้งมหาวิทยาลัย จึงเป็นการนำเอาวิธีการเรียนการสอนและการสอบแบบใหม่เข้ามาใช้ในวงการการศึกษาของไทยเป็นครั้งแรก เพื่อพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ให้เจริญก้าวหน้า ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “ความประสงค์ที่จะจัดการฝึกอบรมตามแบบใหม่นั้นก็เพื่อจะลองหาทางแก้ไขการเรียนพระปริยัติธรรมให้ดีขึ้น”

การศึกษาแบบใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดขึ้นในมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามแนวพระดำริของพระองค์ คือ

การจัดหลักสูตร ต้องจัดให้น้อยชั้น แต่ย่นความรู้ให้จุลงในชั้นนั้นๆ และให้เป็นคลองเดียวกันกับการศึกษาชั้นสูงๆ ขึ้นไปด้วย

หลักสูตร ทรงตั้งหลักสูตรแบบใหม่จัดเป็น ๓ ชั้น คือ **ชั้นเปรียญตรี** เรียนบาลีไวยากรณ์และอรรถกถา เป็นชั้นที่เรียนเอาความรู้ทางภาษา **ชั้นเปรียญโท** เรียนบาลีพระวินัยมหาวีรังก์ ภิกขุณี-วิรังก์ และบาลีพระสูตรบางเล่ม **ชั้นเปรียญเอก** เรียนบาลีพระวินัยมหาวีรังก์และจุลลวคค์ และบาลีพระอภิธรรมบางเล่ม สองชั้นนี้เป็นการเรียนเอาความรู้ทางพระศาสนา

การเรียน ไม่เรียนเฉพาะภาษามคธอย่างเดียว การเล่าเรียนใดซึ่งเกื้อกูลต่อการพระศาสนาก็ดี เป็นวิชาสำหรับบุรุษก็ดี ต้องจัดขึ้นด้วยตามแต่จะจัดได้

การสอน แก้ไขวิธีการสอนให้เรียนง่ายขึ้น ให้รู้ได้จริง ให้จบหลักสูตรได้เร็ว

การสอบ สอบไล่ทุกปี สอบโดยวิธีเขียน แทนวิธีแปลปากเปล่า การได้-ตก ใช้วิธีลดคะแนนตามข้อผิด

หลักสูตรมหามกุฏราชวิทยาลัย

- ชั้นนักเรียนที่ ๓ เรียนบาลีไวยากรณ์
- ชั้นนักเรียนที่ ๒ เรียนอรรถกถา ธรรมบท บัณฑิต ท้องนิทาน
- ชั้นนักเรียนที่ ๑ เรียนแก้คาถา อรรถกถาธรรมบท บัณฑิต
- ชั้นเปรียญที่ ๓ เรียนแก้คาถา อรรถกถาธรรมบท บัณฑิต (เปรียญตรี)
- ชั้นเปรียญที่ ๒ เรียนบาลีพระวินัยมหาวีรังก์ ภิกขุณีวิรังก์ และพระสูตรบางสูตร (เปรียญโท)
- ชั้นเปรียญที่ ๑ เรียนบาลีพระวินัยมหาวีรังก์และจุลลวคค์ และอภิธรรม (เปรียญเอก)

มหาวิทยาลัยพระพุทธรศาสนาแห่งแรก

การสอบ สอบทุกปี และผลของการสอบครั้งแรกในปี ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ก็ปรากฏว่าได้ผลดี คือ มีนักเรียนสอบได้เกินกว่าครึ่ง ดังที่ปรากฏตามรายงานการสอบดังนี้

- ชั้นนักเรียนที่ ๓ สอบ ๒๙ ได้ ๑๕ ตก ๑๔
- ชั้นนักเรียนที่ ๒ สอบ ๑๐ ได้ ๖ ตก ๔
- ชั้นนักเรียนที่ ๑ สอบ ๔ ได้ ๑ ตก ๓

แนวพระดำริในการจัดการศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเน้นการเรียนรู้ที่ใช้เวลาน้อย รู้ได้เร็วและรู้ได้จริง และการที่จะรู้ได้จริงนั้น ต้องรู้ทั้ง ๒ ส่วน คือเบื้องต้น ต้องรู้ภาษาบาลีหรือภาษามคธก่อน จึงจะสามารถเอาความรู้ความเข้าใจเรื่องพระศาสนาจากพระคัมภีร์ได้ ฉะนั้น การเรียนของภิกษุสามเณรจึงต้องให้รู้ทั้งภาษาและรู้ทั้งพระศาสนา ความรู้ที่ได้นั้นต้องถือเป็นหลักได้ และ

ทรงเห็นว่า ความรู้ที่เป็นหลักสำคัญในทางพระศาสนาคือความรู้พระวินัย ด้วยเหตุนี้ในหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงทรงจัดเอาพระคัมภีร์พระไตรปิฎกคือ พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม มาเป็นหลักสูตรให้ภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียน

หลังจากมหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งขึ้นได้ ๓ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย และได้เสด็จประทับฟังการประชุมกรรมการสภาของมหามกุฏราชวิทยาลัยด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความชื่นชมต่อมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นอย่างมาก ดังพระราชดำรัสต่อกรรมการสภาตอนหนึ่งว่า “การที่ได้จัดขึ้นนี้มีคุณต่อพระพุทธรศาสนาเป็นพระเกียรติยศแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีประโยชน์แก่ประชุมชน ตั้งแต่พระองค์เองลงไป”

ในระยะ ๒ ปีแรกแห่งการตั้งมหาวิทยาลัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงรับหน้าที่เป็นสภานายกด้วยพระองค์เอง ตั้งแต่ปีที่ ๓ เป็นต้นไป ทรงให้กรรมการผลัดเปลี่ยนกันเป็นนายกวาระละ ๑ ปี ดำเนินกิจการของวิทยาลัย ส่วนพระองค์เองนั้นจะทรง “เป็นแต่ผู้บำรุงตามหน้าที่เจ้าคณะ” ทั้งนี้ก็เพื่อจะฝึกให้กรรมการทุกท่านรู้งานและสามารถบริหารงานได้ด้วยตนเอง ดังที่ปรากฏในพระดำรัสตอนหนึ่งว่า “ให้กรรมการผลัดเปลี่ยนกันเป็นนายกปกครองกันเอง ส่วนข้าพเจ้าจะเป็นแต่ผู้บำรุงตามหน้าที่เจ้าคณะ ถ้ากรรมการช่วยกันจัดการวิทยาลัยให้เป็นไปตลอดได้ ก็จะเป็นที่หมายใจแน่ว่า ถึงไม่มีข้าพเจ้าแล้ว วิทยาลัยก็คงจะทรงอยู่ได้ ถ้ากรรมการจัดการไม่ตลอดไปได้ ขัดข้องอยู่ด้วยข้อใด ข้าพเจ้าจะช่วยเป็นธุระแก้ขัดข้องในข้อนั้น ตามอำนาจและสติปัญญาของข้าพเจ้า เพื่อให้การเป็นไปโดยสะดวก อย่างนี้เห็นว่าดีกว่าที่ข้าพเจ้าจะเป็นนายกอยู่เสมอไป ซึ่งไม่มีตัวลงในเวลาไรแล้วจะหาผู้แทนได้โดยยาก”

ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงจัดตั้งขึ้นจึงทรงกำหนดให้บริหารในรูป

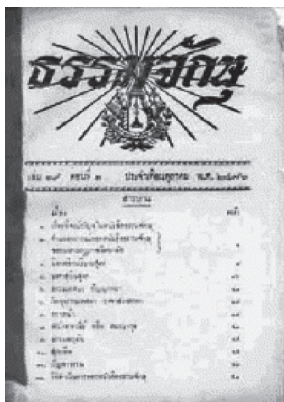
ของกรรมการสภา โดยให้กรรมการสภาผลัดเปลี่ยนกันเป็นสภานายกดำเนินกิจการของวิทยาลัยวาระละ ๑ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงมีสภานายกมาโดยลำดับดังนี้

- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สภานายกพระองค์ที่ ๑
- พระสาสนโสภณ (อ่อน อหิสโก) สภานายกองค์ที่ ๒
- หม่อมเจ้าพระศรีสุทธัคตยานุวัตร (หม่อมเจ้าพร้อม ลดาวัลย์) สภานายกองค์ที่ ๓
- พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สภานายกพระองค์ที่ ๔

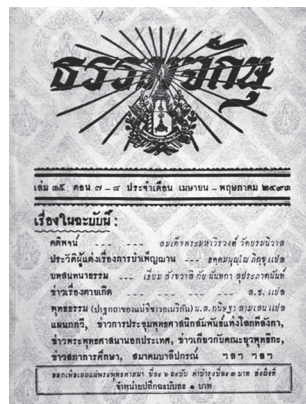
ต่อแต่นั้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ต้องทรงรับเป็นสภานายกของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาโดยตลอด เนื่องจากไม่มีพระเถระรูปใดรับเป็นสภานายก ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตหยุดการสอบพระปริยัติธรรมตามหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย รวมเวลาดำเนินการอยู่ ๘ ปี สาเหตุที่ต้องหยุดการสอบแบบ

ฉบับปี ร.ศ.๑๑๔ (๒๔๓๗)

ฉบับปี พ.ศ. ๒๔๗๖

ฉบับปี พ.ศ. ๒๔๗๓

ฉบับปี พ.ศ. ๒๔๙๔

ฉบับปี พ.ศ. ๒๕๐๙

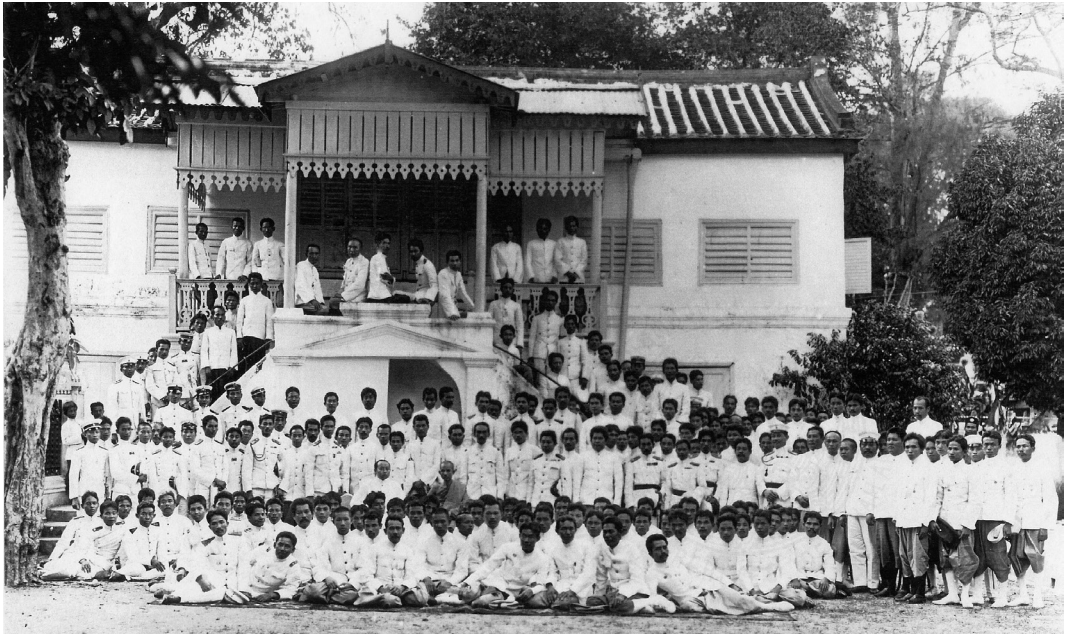

ฉบับปี พ.ศ. ๒๕๕๓

มหามกุฏฯ เพราะกรรมการสภาของ มหามกุฏราชวิทยาลัยส่วนใหญ่ต้องรับภาระทางการเมือง และเป็นผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง ออกไปจัดการศึกษาในหัวเมืองจนไม่มีเวลาที่จะบริหารงานของมหามกุฏราชวิทยาลัย

เนื่องด้วยการจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงพระดำริริเริ่มกิจการอื่นๆ ขึ้นอีกด้วยหลายอย่าง กล่าวคือ

ทรงออกนิตยสารธรรมจักร เป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทย เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาและข่าวสารเกี่ยวกับการดำเนินกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย เริ่มออกฉบับแรกเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ แต่ได้หยุดไประยะหนึ่งถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงได้เริ่มออกอีกครั้งหนึ่งและยังออกต่อเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้

ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่อจัดพิมพ์คัมภีร์และหนังสือทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งตำราที่ใช้เป็นหลักสูตรเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงตั้งขึ้นนั้น ทรงใช้อาคารโรงพิมพ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่และทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นที่ตั้งโรงพิมพ์ แต่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงตั้งขึ้นนั้นดำเนินการอยู่เพียง ๘ ปีก็เลิกไป เพราะสู้ค่าใช้จ่ายไม่ไหว

แต่อีก ๓๒ ปีต่อมา สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ผู้ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อ

จากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงฟื้นฟูโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ และยังคงดำเนินการต่อมาจนถึงทุกวันนี้

สืบเนื่องจาก “ทุนนอน” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระดำริตั้งขึ้นไว้ในมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อนำดอกผลมาใช้บำรุงการศึกษาของภิกษุสามเณร และส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ครั้งกระนั้น ต่อมาได้พัฒนามาเป็นมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ โดยได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิครั้งแรกเมื่อวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ นับเป็นมูลนิธิทางพระพุทธศาสนา

แห่งแรกในประเทศไทย และได้พัฒนายั่งยืนมาจวบจนทุกวันนี้

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้ทำคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์เป็นอันมาก สมตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้เป็นผู้ดำเนินการให้เกิดมีมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาแห่งแรกขึ้นในประเทศไทย

พระดำริสำคัญอันเนื่องมาจากการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ดังกล่าวมาแล้วก็คือ ทรงพระดำริที่จะจัดตั้งมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาขึ้นในประเทศไทย ดังที่พระพรหมมุนี (ผิน สุวณฺเษโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร และอดีตประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยรูปแรก ได้เล่าไว้ว่า “ทรงกะจะตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นบริเวณตลาดยอดบางลำพู และจะจัดจ้างชาวต่างประเทศมาร่วมเป็นอาจารย์ด้วย และได้ทรงเริ่มหาชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษในวัดบวรนิเวศวิหารก่อน แต่ดำเนินไปได้เพียงชั่วคราวเนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมีภารกิจในการบริหาร

คณะสงฆ์และรจนาแบบเรียนพระปริยัติธรรมเป็นอันมาก จึงไม่ทันได้ดำเนินงานจัดตั้งมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาขึ้นได้ในสมัยของพระองค์”

แต่อีก ๒๔ ปี หลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ พระดำริในการจัดตั้งมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาของพระองค์ก็ได้เป็นจริงขึ้นโดยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ นายกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้ทรงประกาศตั้งมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาขึ้น เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เรียกว่า “**สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย**” ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า “**มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย**” ตั้งอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหาร นับเป็นมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาแห่งแรกของไทย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ชื่อว่า ทรงเป็นผู้พัฒนาการศึกษาทางพระพุทธศาสนาของไทยให้เจริญก้าวหน้าทันสมัยต่อสถานการณ์ของโลก เป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระพุทธศาสนาสืบมาจนทุกวันนี้

๓

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยนับว่าตกอยู่ท่ามกลางอันตรายรอบด้าน บรรดาประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบล้วนเพ่งเล็งพละตักอยู่ในอำนาจปกครองของมหาอำนาจตะวันตกกันหมดสิ้น มีเพียงประเทศไทยเท่านั้นที่ยังคงเป็นอิสระอยู่ท่ามกลางอาณานิคมของชาวตะวันตก

ด้วยทรงพระราชวิตกถึงอนาคตและอิสรภาพของชาติบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงดำเนินพระราชโบายทุกประการเพื่อปกป้องอธิปไตยของชาติ และรักษาอิสรภาพของบ้านเมืองไว้ให้รอดปลอดภัย

ส่วนหนึ่งของพระราชโบายดังกล่าว ก็คือการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าในทุกด้าน แต่พระองค์ก็ประสบปัญหาอันยิ่งใหญ่ คือปัญหาเรื่องคน ดังที่ทรงมีพระราชดำรัสไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า

รากเหง้าการศึกษาไทย

“ในเมืองเราเวลานี้ ไม่ขัดสนอันใด ยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไปไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนนี่อย่างเดียว เพราะเหตุขัดสนเช่นนี้จึงต้องจำใช้ฝรั่งในที่ซึ่งคนเรายังมีความรู้และความสามารถไม่พอ”

และที่สุดทรงสรุปให้เห็นว่า

“รวบยอดสำคัญก็เรื่องการเล่าเรียนของคนไทย”

ในเรื่องการศึกษาของไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชปวารณากับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพคราวหนึ่งว่า **“การศึกษาของเรายังบกพร่องอยู่เป็นอันมากฉันใด เธอย่อมทราบอยู่แล้ว ไม่ต้องกล่าวถึงผู้ซึ่งมีวิชาความรู้ ซึ่งสามารถจะทำการค้าขายหรือเป็นช่าง แต่คนซึ่งจะหาบรรจุตำแหน่งราชการก็ไม่มีที่เลือกได้”**

จากพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า

ปัญหาสำคัญของการพัฒนาบ้านเมืองในสมัยนั้นก็คือ ขาดแคลนคนที่มีความรู้ความสามารถในด้านต่างๆ ทั้งนี้ก็เพราะการศึกษาของชาติยังบกพร่องและล่าช้า ดังพระราชดำรัสที่ว่า **“การในกระทรวงศึกษาทุกวันนี้การเล่าเรียนก็เป็นชั้นอักษรวิธีและเลขชั้นต่ำๆ... ก็ยังหานักเรียนที่จะไล่ได้ให้เต็มหลักสูตรไม่ใคร่มี”** การที่จะพัฒนาคนก็จะต้องพัฒนาการศึกษาให้เจริญก้าวหน้า แต่ปัญหาด้านการศึกษาของชาติในขณะนั้นก็คือ **“ไม่มีตำราที่จะเรียน ไม่มีผู้สอนที่จะให้พอกับคนและให้มีความรู้สูงทันกับการงาน”**

“การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญ สำหรับหมู่บ้านเมืองในอนาคต สำหรับอิสราภาพของเมืองไทย”

ฉะนั้น หลังจากเสด็จพระราชดำเนิน
กลับจากเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเริ่ม
โครงการจัดการศึกษาของชาติทันที
เพราะทรงเห็นว่าเป็นความต้องการ
รีบด่วนของชาติ ดังพระราชดำรัสว่า
“รวยบอดสำคัญก็เรื่องการเล่าเรียนของ
คนไทย” ทรงมีพระราชประสงค์อย่าง
แรงกล้าที่จะจัดการศึกษาของคนไทย
ให้เจริญทั่วถึงตลอดพระราชอาณาจักร
เพราะ **“การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญ
สำหรับหมู่บ้านเมืองในอนาคตสำหรับ
อิสราภาพของเมืองไทย”**

เพื่อให้พระราชประสงค์สัมฤทธิ์ผล
ตามพระราชดำริ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด
ให้บุคคลผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่ายเสนอ
แนวทางจัดการศึกษาของชาติประกอบ
พระราชดำริ ผู้ที่จัดการทำแผนการ
จัดการศึกษาทุลเกล้าฯ ถวายประกอบ
พระราชดำรินั้น มี ๔ ท่านคือ

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

**สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม-
พระยาดำรงราชานุภาพ** ขณะดำรง
พระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย

**สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส** ขณะทรงดำรงพระ
อิสริยยศเป็นกรมหมื่น

**เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
(ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)** ขณะเป็นที่ พระยา
วิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตประจำราช-
สำนักเซนต์เจมส์ ประเทศอังกฤษ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยแผน
การศึกษาของท่านทั้ง ๔ ว่า

แผนจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ
เป็นการเอาตำราของฝรั่งมาแปลเป็น
ภาษาไทย วิธีการเล่าเรียนที่เขาสอน
คนในประเทศของเขา จะเอามาใช้กับ

คนที่อยู่ในประเทศอื่นได้อย่างไร ทรงเห็นว่าไม่ดีและทำไม่ได้

แผนการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ทรงเห็นว่าดีแต่ยังทำไม่ได้

แผนการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และของสมเด็จพระยาปาดังราชานุภาพ ทรงเห็นว่าเป็นไปในแนวเดียวกัน คือเอาวัดเป็นโรงเรียน เอาพระสงฆ์เป็นครูสอน และให้กระทรวงมหาดไทยอุดหนุนด้านการจัดพิมพ์ตำราเรียน

ตามความในแบบจัดการศึกษาหัวเมืองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดทำถวายนี้ จะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองครั้งนี้ แยกออกเป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหากจากกรมศึกษาธิการ ไม่ขึ้นกับกรมศึกษาธิการ การสั่งการทั้งปวงเด็ดขาดอยู่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แต่พระองค์เดียว กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่เพียงรับสนองงานในด้านการเงินและจัดหาตำราเรียนเท่านั้น มุ่งใช้พระภิกษุสามเณรเป็นครูสอนและใช้วัดเป็นโรงเรียน กำหนดให้มหาวิทยาลัยเป็นสำนักงานกลางของการบริหาร เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสำหรับส่งออกไปสอนในโรงเรียนหัว

เมือง โรงเรียนสาขาของมหาวิทยาลัยเป็นโรงเรียนแม่ของโรงเรียนในหัวเมืองทั้งปวงและใช้หลักสูตรและวิธีการสอบของมหาวิทยาลัย เป้าหมายของการศึกษาก็เพื่อให้นักเรียนอ่านออกเขียนได้และมีศีลธรรมตามสมควรแก่ฐานะ และทรงแต่งตั้งพระราชาคณะผู้มีความสามารถให้เป็นผู้อำนวยการออกไปสำรวจและจัดการศึกษาในมณฑลนั้นๆ จึงเห็นได้ชัดว่า ในการจัดการศึกษาหัวเมืองครั้งนี้ มหาวิทยาลัย เป็นศูนย์ของการบัญชาการหรือเป็นหัวใจของการดำเนินงาน โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สภานายกมหาวิทยาลัย เป็นผู้สั่งการทั้งปวง

เมื่อทรงมีพระราชวินิจฉัยแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกแบบการจัดการศึกษาหัวเมืองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดทำถวาย เหตุผลที่ทรงต้องตัดสินใจพระราชกฤษฎีกาดังนี้ ก็ด้วยพระราชดำริว่า

“ในเวลานี้ต้องการโรงเรียนชั้นกลาง คล้ายกับโรงเรียนกฎหมายซึ่งได้ตั้งอยู่แล้ว พอหัดคนขึ้นใช้ให้ทันเวลา แต่โรงเรียนเช่นนี้ต้องอาศัยใช้คนที่มิ

ความรู้ในหนังสือแลเลขแล้วจึงจะมา
เข้าเรียนได้ คนซึ่งเรียนขั้นต้นจาก
พระนั้น จะมีโอกาสที่จะได้มาเรียนใน
โรงเรียนชั้นกลางนี้ต่อไป... กระทรวง
ได้รับคำสั่งอันเราได้สั่งตั้งแต่แรกคิด
ต้องการขึ้น ๓ ปีล่วงมาแล้ว ยังไม่ได้
คิดอันใดขึ้นเลยสักแต่อย่างเดียว”

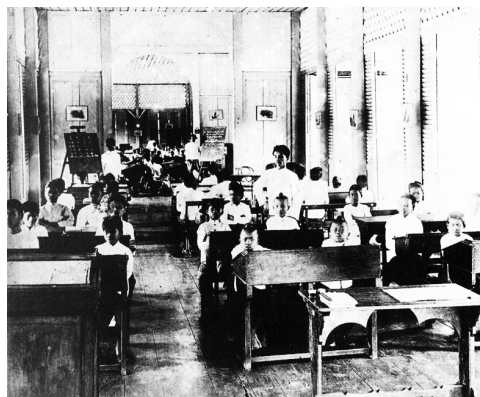
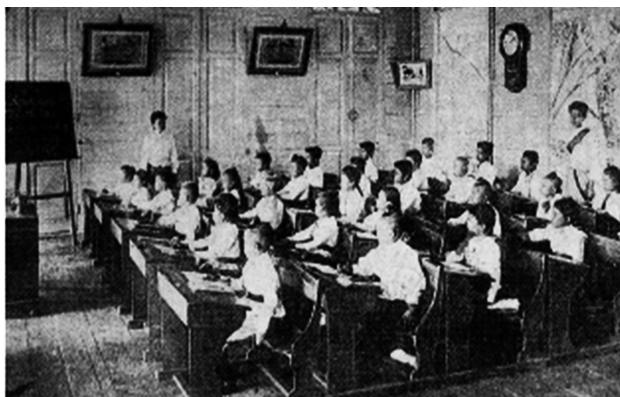
โรงเรียนตามพระราชดำริดังกล่าวนี้
ก็คือโรงเรียนหรือการศึกษาขั้นประถม
ที่จะทำให้ราษฎรได้ศึกษาเล่าเรียนกัน
อย่างทั่วถึง ซึ่งทรงเรียกว่า “โรงเรียน
ซีวิลเซอวิส...เป็นโรงเรียน อย่างที่
เปรียบด้วยปลูกเรือนไม้ แล้วจึงค่อย
แก้ไขไปโดยลำดับ”

เหตุผลที่ทรงตัดสินพระราชหฤทัย
ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้นเป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมืองนั้น
ปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระยา

วิสุทธสุริยศักดิ์ตอนหนึ่งว่า

“เจ้ากระทรวง (ธรรมการ) ทุกวันนี้
บกพร่องอยู่ด้วยความสามารถเป็น
อันมาก ส่วนการที่จะปลูกทาบกระท่อม
นั้น... ถึงว่าเป็นแต่โรงเล็กๆ น้อยๆ ก็
เป็นการก่อสร้างใหญ่ให้เป็นภาคพื้น
ไว้ คือได้จัดการกับพระ เอากรมหมื่น
วชิรญาณเป็นประธาน จัดวัดเป็น
โรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต ยกแต่
เมืองมะลายู หวังใจว่าจะเป็นสำเร็จ
ได้ โดยอาศัยประเพณีโบราณและ
ความนิยมของไทย โรงเรียนคงจะเกิด
ขึ้นได้ปีละหลายๆ ร้อยโดยไม่สู้ต้อง
เสียอะไรมาก”

ครั้นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ.
๒๔๔๑ (ร.ศ.๑๐๗) พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรง
ประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษา

ประกาศ

พระราชดำริในการจัดการศึกษา

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

ทรงพระราชดำริว่า การเล่าเรียนของชนชาวสยาม ซึ่งเล่าเรียนอยู่บัดนี้ ยังไม่เป็นการแพร่หลายทั่วไปในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร วิชาความรู้จึงยังไม่เป็นการรุ่งเรือง ได้มีพระราชประสงค์ที่จะให้การเล่าเรียนเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลายทั่วไปในพระราชอาณาจักรสยามเพื่อให้กุลบุตรได้มีโอกาสดูจะศึกษาวิชาใส่ตน ให้เป็นทางเลี้ยงชีพและเป็นทางที่จะประพาศดีความดีความชอบให้ยิ่งขึ้น สมกับสมัยที่บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น แต่ก่อนมา ผู้ที่มีบุตรหลานย่อมนำไปฝากไว้กับพระสงฆ์ตามพระอารามให้พระสงฆ์เป็นอาจารย์สั่งสอนวิชาแลทางประพาศดีดี แลยังมีสืบมาจนกาลบัดนี้ แต่การเล่าเรียนที่เป็นอยู่นั้น ยังไม่เป็นการเจริญดีสมกับสมัย เพราะเหตุว่า ยังไม่มีแบบแผน แลดำรับตำราที่จะสั่งสอนตามความต้องการอย่างไร เป็นแต่สอนกันไปตามความรู้ของพระสงฆ์ผู้เป็นอาจารย์ กุลบุตรที่ศึกษาก็ก่อจะได้รับความไม่เสมอกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามทั้งปวง ย่อมเป็นสถานที่เล่าเรียนศึกษาอยู่แต่เดิมแล้ว สมควรที่จะจัดการทำนุบำรุงให้เป็นการเจริญ แลมันคงยิ่งขึ้น จึงได้ทรงอาราธนาพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นพระธุระที่จะจัดการเล่าเรียนในวัดตามหัวเมือง ตลอดพระราชอาณาเขต ทั่วไปทุกพระอาราม ให้พระสงฆ์เจ้าอาวาสในวัดนั้นๆ พึงบังคับบัญชา พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในการที่จะทรงบังคับให้จัดการอย่างหนึ่งอย่างใด ทุกสิ่งทุกประการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ทำนุบำรุงอุดหนุนให้การดำเนินไปโดยสะดวก เพื่อให้การเล่าเรียนในหัวเมืองเจริญรุ่งเรือง แฝ่ไพศาลไปตลอดทั่วพระราชอาณาเขต

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ เป็นวันที่ ๑๐๔๕๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศเผด็จ แก่พระภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงโดยพระราชจริยานุวัติ จะทำนุบำรุง ความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทั่วไป ตลอดพระราชอาณาจักร เพื่อให้สมณะพราหมณาจารย์ แลอาณาประชาราษฎรทั้งหลายมีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่า ความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบแลการเลี้ยงชีวิตชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบแลจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมเอาไตรยการได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ แล การที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์ แลฝึกซ้อมเล่นดนตรีให้ชำนาญในทางสัมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่างๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าได้เข้าสู่ทางความเจริญ เป็นความจริงดังนี้

ก็แล ประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา โดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักร ย่อมได้สดับรับฟังพระสัทธรรม ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติสอนไว้เป็นวิธทางสัมาปฏิบัติ จากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักร แลได้ฝากบุตรหลานเป็นศิษย์เพื่อให้รู้เรียนพระบรมพุทโธวาท แลวิชาซึ่งจะให้บังเกิดประโยชน์ กล่าวคือวิชาหนังสือเป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เป็นประเพณีมีสืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์ แก่พระพุทธจักร แลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงการที่จะทำนุบำรุง ประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมาปฏิบัติ แลให้อื้อเฟื้อในการที่จะศึกษาวิชา อันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราชดำริ

เห็นว่า ไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูลพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ให้มีกำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติแลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้ว สมควรจะจัดการฝึกสอนในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชอาณัติเจ้าคณะใหญ่ให้ทรงรับภาระอำนวยการ ให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติแลมีวิชาความรู้ โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนาแลการศึกษาได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกุลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่างๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอนเป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ แลโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธานุภาพประชาชนทั้งปวง ช่วยเอาภารธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลาย ให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย แลมีวิชาความรู้อันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้น ให้สมดังพระบรมราชประสงค์ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอาราธนามานี้จงทุกประการเทอญ

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ เป็นวันที่ ๑๐๔๕๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

แบบจัดการศึกษาหัวเมืองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ทรงพระดำริขึ้นในครั้งนั้น มีสาระสำคัญคือ

- เลือกพระสงฆ์ผู้สามารถ เป็นผู้อำนวยการศึกษา
มณฑลละ ๑ รูป
- กระทรวงมหาดไทย ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ช่วย
ราชการเมือง มีหน้าที่อุดหนุนในการฝ่ายฆราวาส
- จัดวัดทั้งปวงเป็นสถานศึกษาหรือโรงเรียน
- หลักสูตรที่จะสอน ซึ่งในเบื้องต้นมีแต่ชั้นสามัญ
ประกอบด้วย อักษรสมัย เลข วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ
และธรรมเนียมปฏิบัติ
- จัดพระสงฆ์สามเณรเป็นครูสอน
- แบบเรียน พิมพ์พระราชทานให้เปล่าในระยะแรก
ต่อไปจึงจำหน่าย
- ให้โรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นสถาน
ฝึกหัดครูที่จะออกไปสอนในหัวเมือง
- มีการสอบความรู้ในหัวเมืองนั้นๆ ปีละ ๒ ครั้ง
- มีการประชุมนักเรียนให้ว่พระสวดมนต์และฟัง
คำสอนพระพุทธศาสนา ทุกวันพระ
- มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ว่าการจัดการศึกษา
หัวเมือง
- ค่าใช้จ่าย สุดแต่จะทรงบริจาคพระราชทาน

ในช่วงแรกสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงเลือกพระเถรานุเถระ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ๙ รูป เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ ๑๐ มณฑล ดังนี้

พระสาสนโสภณ (อ่อน อหีสโก) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ขณะเป็นที่ พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ

พระธรรมราชานุวัตร (แสง พุทฺธตฺโต) วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ขณะเป็นที่ พระเทพกวี เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ

พระราชเมธี (ท้วม กณฺณวโร) วัดพิชัยญาติการาม ขณะเป็นที่ พระเมธาธรรมรส เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครสวรรค์

พระธรรมปาโมกข์ (ถม วราสโย) วัดมกุฏกษัตริยาราม ขณะเป็นที่ พระราชกวี เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลพิษณุโลก

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส ขณะเป็นที่ พระอมรวิสุทธิ เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลปราจีนบุรี

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะเป็นที่ พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี

พระราชมนี (ชม สุสมาจาโร) วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะเป็นที่ พระอมรโมลี เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครราชสีมาและมณฑลราชบุรี

พระศาสนดิลก (คำ พรหมกลีกร) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร

พระมหานุนายก (ดี) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลภูเก็ต

ในปีต่อมา (พ.ศ. ๒๔๔๒) ทรงเลือกพระเถระเพิ่มอีก ๔ รูป เป็นผู้อำนวยการศึกษาในอีก ๔ มณฑล คือ

พระธรรมเจดีย์ (แก้ว) วัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม ขณะเป็นที่ พระราชกวี เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครราชสีมา มีสมเด็จพระพุทธาจารย์ (เขมรธมฺมสโร) ขณะเป็นที่ พระอมรเมธาจารย์ เป็นผู้ช่วย

พระรัตนธัชมุนี (ม่วง รตนทุโร) วัดท่าโพธิ์ นครศรีธรรมราช ขณะเป็นที่ พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาส ขณะเป็นที่ พระญาณรักขิต เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสาน

พระอุดรคณารักษ์ (ชุ่ม) วัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลบูรพา

มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ว่าการจัดการศึกษาหัวเมือง ทรงใช้โรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นที่ฝึกหัดครูที่จะออกไปสอนในหัวเมือง ทรงนำหลักสูตรสำหรับโรงเรียนหนังสือไทยในมหามกุฏราชวิทยาลัยนั่นเองไปใช้กับโรงเรียนในหัวเมือง แม้แบบใบประกาศนียบัตรสำหรับนักเรียนในโรงเรียนหัวเมืองก็ใช้ตามแบบใบประกาศนียบัตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย และที่สุดผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ กว่าครึ่งก็คือกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงกล่าวได้ว่า มหามกุฏราชวิทยาลัยได้มีส่วนช่วยให้การจัดการศึกษาหัวเมืองให้ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายเป็นอย่างมาก

แม้ว่าจะทรงมีความหนักพระทัยกับภารกิจจัดการศึกษาหัวเมืองอยู่ไม่น้อย แต่ด้วยพระอัจฉริยภาพและพระวิริยะอุตสาหะที่จะสนองความต้องการรีบด่วนของบ้านเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นพร้อมด้วยพระเถระผู้อำนวยการศึกษาทั้งปวง ก็สามารถดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมืองให้ลุกลงไปด้วยดี

ในปีแรกของการออกไปจัดการศึกษาในหัวเมืองต่างๆ ของผู้ว่าราชการศึกษาปรากฏว่าผู้ว่าราชการศึกษาสามารถจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ได้ถึง ๒๑๔ แห่ง ในปีที่ ๒ ของการจัดการศึกษา ผู้ว่าราชการศึกษาสามารถจัดตั้งโรงเรียนขึ้นได้อีก ๑๓๕ แห่ง นับว่าการดำเนินงานของผู้ว่าราชการศึกษาประสบความสำเร็จสมพระราชประสงค์ตามที่ทรงคาดหวังไว้ว่า “หวังใจว่าจะเป็น การสำเร็จได้...โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลายๆ ร้อยโดยไม่รู้สึกต้องเสียดายอะไรมาก”

ในการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรครั้งนั้น รัฐบาลเสียค่าใช้จ่ายเพียงเล็กน้อย เพราะเป็นการดำเนินงานในลักษณะใช้ของที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์สูงสุดนั่นคือ ใช้วัดเป็นโรงเรียน ใช้พระเป็นครู ชักชวนชาวบ้านให้ช่วยกันสร้างโรงเรียนและบริจาคอุดหนุนครูผู้สอนในโรงเรียนนั้นๆ

ปรากฏว่า ในปีแรกของการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร รัฐบาลเสียค่าใช้จ่ายรวม ๓,๕๖๐ บาท ๑๖ อัฐ ในปีที่ ๒ รัฐบาลเสียค่าใช้จ่าย

๓๓,๓๓๓ บาท ๔๘ อัฐ ผู้ว่าราชการศึกษาได้รับค่าใช้จ่ายแบบเหมาจ่ายทั้งปี รูปละ ๑,๒๐๐ บาท

โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นตามแบบการจัดการศึกษาหัวเมืองในครั้งนั้น แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

- **โรงเรียนเมือง** ได้แก่โรงเรียนประจำเมือง (คือจังหวัด) มีเมืองละแห่ง
- **โรงเรียนแขวง** ได้แก่โรงเรียนประจำแขวง (คืออำเภอ) มีแขวงละแห่ง
- **โรงเรียนเชลยศักดิ์** คือโรงเรียนที่เอกชนตั้งขึ้นเองตามความต้องการ

วิชาความรู้ที่กำหนดให้สอนในโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นในหัวเมืองครั้งนั้น ไม่ได้สอนเฉพาะวิชาหนังสือ แต่สอนวิชาเครื่องเลี้ยงชีพ หรือวิชาชีพ และธรรมเนียมปฏิบัติด้วย เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงให้ความหมายของคำว่า “**ศึกษา**” ไว้ว่า “การเรียนหนังสือนั้นไม่ใช่ตัวศึกษา เป็นแต่เอกเทศของศึกษา การฝึกหัด

ให้มีความคิดสามารถประกอบกิจนั้นๆ ได้ นั่นแลเป็นตัวศึกษาโดยตรง แยกออกไปเป็น ๒ ประเภท คือ พาหุสัจจะ ได้แก่วิชาความรู้ และคิลปะ ได้แก่ การงานที่ประกอบด้วยมือ สงเคราะห์หัตถโกศลคือการช่าง กลิกรรมคือการเพาะปลูก พาณิชยกรรมคือการค้าขาย ถึงลูกชาวบ้านที่สำเนียงในการทำกินตามตระกูล ก็ได้ชื่อว่าศึกษาเหมือนกัน”

ส่วนธรรมเนียมปฏิบัตินั้น เป็นพระราชประสงค์สำคัญประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการจัดการศึกษาของชาติ ดังที่ทรงมีพระราชปรารภกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า “เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องน้อยไปแต่การช่างวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้วิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา...

คนที่ไม่มีความเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น”

ตามแนวพระดำริและพระราชปรารภดังกล่าวข้างต้น ย่อมเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาหัวเมืองในครั้งนั้น ไม่เพียงแต่ต้องการขยายการศึกษาของราษฎรให้แพร่หลายไปสู่ราษฎรให้ทั่วทุกท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังมุ่งทำให้ราษฎรเข้าถึง **“รากเหง้าของการศึกษาของไทย”** นั่นคือการศึกษาที่อิงอยู่กับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นประเพณีและความนิยมของไทยที่มีมาแต่โบราณ ฉะนั้นโครงสร้างของหลักสูตรการศึกษาหัวเมืองที่จัดขึ้นในครั้งนี้นี้จึงประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน คือ วิชาความรู้ วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ และวิชาธรรมเนียมปฏิบัติ

ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นที่คุ้นตาของคนไทยมาแต่โบราณว่า วัดเป็นที่รวมไว้ซึ่งสรรพวิชาการ เช่น วิชาหนังสือ วิชาเลข วิชาช่าง วิชาอาชีพ รวมไปถึงวิชาหมอ วิชายา โดยมีพระเป็นทั้งครูฝึกและครูสอน

ผลอีกประการหนึ่งจากการจัดการศึกษาหัวเมืองก็คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพบว่าการคณะสงฆ์ยังมีข้อบกพร่องอยู่เป็นอันมาก และเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งต่อการจัดการศึกษาให้เจริญ เพราะการศึกษาเกี่ยวเนื่องอยู่กับคณะสงฆ์ แต่ผู้อำนวยการศึกษาไม่มีอำนาจจัดการคณะสงฆ์ จึงทำให้การจัดการศึกษาดำเนินไปไม่สะดวก เพราะ “การศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อน กว่าที่จะจัดการปกครองให้เรียบร้อยเสียก่อน” เพราะฉะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงได้ถวายคำแนะนำแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าควรจะได้จัดการคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยไปพร้อมๆ กับให้การศึกษาแก่ราษฎร

ด้วยเหตุนี้ จึงได้เกิดมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ขึ้นเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกของไทย เมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้นแล้ว พระเถระผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ ก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑล มีหน้าที่ว่าการทั้งด้านการปกครองคณะสงฆ์และจัดการศึกษา หน้าที่ในการอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็นอันสิ้นสุดลงตามพระราชบัญญัตินี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๕ รวมเวลา ๕ ปี ทรงดำเนินการให้เกิดโรงเรียนขึ้นตามวัดต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ยังผลให้กุลบุตรไทยได้ศึกษาเล่าเรียนในระดับประถมศึกษา ซึ่งครั้งนั้นจัดเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำ ชั้นกลาง และชั้นสูง ตามหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยแพร่หลายไปทั่วประเทศเป็นครั้งแรก

เป็นการเตรียมคนในชั้นต้น เพื่อที่จะได้เข้าศึกษาในโรงเรียนชั้นกลางต่อไป แม่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่าการศึกษาหัวเมืองที่พระองค์ทรงอำนวยการจัดขึ้นนั้น “ก็เป็นแต่ผู้อำนวยการจัดขึ้นอย่างวัดๆ” แต่การศึกษาที่พระองค์ทรงจัดขึ้นนั้น คือ การวางรากฐานการศึกษาระดับประถมศึกษาของชาติเป็นครั้งแรก กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส คือ ผู้ทรงวางรากฐานการประถมศึกษาของไทย

ดร.สุกิจ นิมมานเหมินทร์ อดีต รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้กล่าวไว้ว่า “การศึกษาในหัวเมืองต่างๆ นั้น หากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ได้เข้ามาช่วย คนอื่นคงทำไม่สำเร็จ เหตุที่พระองค์ทำได้ง่ายก็เพราะมีวัดวาอารามอยู่ทั่วพระราชอาณาจักร เรื่องวัดช่วยการศึกษาของชาตินี้ คนส่วนมากมักจะมองข้ามไปเสีย เพราะเห็นว่าเรื่องของพระก็ของพระ เรื่องของวัดก็ของวัด ไม่ได้คิดว่าวัดกับการศึกษาของไทยนั้นเป็นของคู่กันมาแต่โบราณ”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงส่งมอบการศึกษาหัวเมืองแก่กระทรวงธรรมการ ด้วยลายพระหัตถ์ ลงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ถึงพระยาวิสุทธิการบดีว่า “บัดนี้สิ้นหน้าที่ของฉันทในการคณะและการศึกษาหัวเมืองแล้ว ฉันทขอส่งหน้าที่การศึกษาในหัวเมืองแก่เจ้าคุณ”

๕

เหตุผลที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงตั้งหลักสูตรนักเรียนขึ้น ก็ด้วยพระดำริที่ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาไทยเป็นวิธีที่จะช่วยให้พระภิกษุสามเณรได้เรียนรู้พระธรรมวินัยง่ายขึ้น เพราะพระภิกษุสามเณรส่วนใหญ่ไม่มีโอกาสได้เรียนรู้ภาษาบาลี ฉะนั้น หลักสูตรนักเรียนจึงเป็นการที่จะส่งเสริมการศึกษาพระธรรมวินัยให้แพร่หลายไปสู่พระภิกษุสามเณรทั่วไปทั้งระดับนวกะ (ผู้บวชใหม่) ระดับมัชฌิมะ (ผู้ปานกลาง) ระดับเถระ (ผู้ใหญ่) ได้อย่างทั่วถึง

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ พระองค์ทรงเริ่มปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี คือทรงเพิ่มความรู้เปรียญประโยค ๓ โดยทรงกำหนดให้ผู้ที่เป็
เปรียญประโยค ๓ ต้องสอบความรู้นักธรรมชั้นตรีได้ด้วย ผู้ที่สอบความรู้นักธรรมชั้นตรีได้และสอบได้เปรียญ ๓ ประโยค เรียกว่า **เปรียญธรรม ๓ ประโยค** เรียกย่อว่า **ป.ธ.** เป็นการโยงความรู้พระปริยัติธรรม ๒ แผนก คือพระปริยัติธรรมแผนกธรรม กับพระปริยัติธรรมแผนกบาลีเข้าด้วยกัน ทั้งนี้ด้วยพระดำริว่า เพื่อให้เปรียญบาลีมีความรู้ด้อยไปกว่านักธรรม และเรียกผู้มีความรู้ทั้ง ๒ แผนกว่า **เปรียญธรรม**

สร้างมาตรฐาน การศึกษา พระพุทธ- ศาสนา

พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงปรับปรุงหลักสูตรเปรียญประโยค ๕ โดยทรงให้เลิกใช้คัมภีร์สารัตถสังคหะที่ใช้เป็นหลักสูตรมาแต่เดิม เพราะทรงเห็นว่ามีความไม่เรียบร้อยทางไวยากรณ์ และมีเนื้อหาที่ไม่ถูกต้องเหมาะสมหลายเรื่อง เช่น ที่กล่าวว่า การตัดต้นโพธิ์เป็นบาป อันจะเป็นเหตุให้คนยึดถืออย่างผิดๆ ทรงกำหนดให้ใช้คัมภีร์บาลีมุตตกวินยวินิจนัยเป็นหลักสูตรแทน

พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงปรับปรุงวิธีการสอบพระปริยัติธรรม คือเลิกวิธีการสอบแบบเดิมที่แปลด้วยปากเปล่า เป็นการสอบด้วยวิธีการเขียน ซึ่งเป็นวิธีที่พระองค์ทรงนำมาใช้เป็นครั้งแรกเมื่อทรงตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ และต่อมาก็ทรงนำมาทดลองใช้ในการสอบนักธรรม และได้ทรงปรับปรุงการสอบด้วยวิธีการเขียนนี้มาเป็นลำดับ จนทรงเห็นว่าเป็นวิธีการที่ดี ช่วยให้ผู้สอบแสดงความรู้ได้อย่างเต็มที่ ทั้งทำให้ได้รู้วิธีเขียนหนังสือและวิธีเรียงความอันเป็นประโยชน์ต่อการทำงานทั่วไป จึงได้กำหนดให้ใช้การเขียนเป็นวิธีการสอบพระปริยัติธรรมทุกชั้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นมา

ในปีเดียวกัน (พ.ศ. ๒๔๕๘) ทรงปรับปรุงหลักสูตรเปรียญประโยค ๔ และประโยค ๖ กล่าวคือ หลักสูตรเดิมใช้คัมภีร์มงคลัตถทีปนี บัณฑิต เป็นหลักสูตรประโยค ๔ บัณฑิต เป็นหลักสูตรประโยค ๖ ทรงเห็นว่า การใช้คัมภีร์เดียวเป็นหลักสูตรแยกประโยคกัน เป็นการก้าวท้าวไม่เหมาะสม คัมภีร์เดียวควรใช้เป็นหลักสูตรของประโยคเดียว ดังนั้นจึงทรงกำหนดให้ใช้คัมภีร์มงคลัตถทีปนี ทั้งบัณฑิตและบัณฑิต เป็นหลักสูตรของประโยค ๔ เพียงประโยคเดียว เพื่อจะได้ไม่สับสนและเพื่อให้ประโยค ๔ มีความรู้หนักแน่นกว้างขวางขึ้น

สำหรับประโยค ๖ ทรงกำหนดให้ใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่แปลเป็นภาษาไทย แปลกลับเป็นภาษาบาลี ทั้งนี้ด้วยทรงพระดำริว่าการแปลมีแต่แปลบาลีเป็นไทย หากมีการแปลไทยเป็นบาลีไม่ ผู้เรียนจึงไม่ชำนาญในการรจนาบาลี ความเข้าใจภาษาจึงไม่ลึกซึ้งสมควรจะบำรุงความรู้ทางรจนาบาลีขึ้นด้วย จึงทรงเริ่มให้มีการแปลไทยเป็นบาลีขึ้นในหลักสูตรเปรียญประโยค ๖ เป็นครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงตั้งหลักสูตร
นักธรรมชั้นโท เป็นการขยายหลักสูตร
นักธรรมให้กว้างขวางขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง
ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ จึงทรงปรับปรุง
หลักสูตรเปรียญประโยค ๔ เพิ่มเติม
โดยทรงกำหนดให้ผู้สอบเปรียญประโยค
๔ ต้องสอบนักธรรมชั้นโทได้ก่อน

และในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงปรับปรุง
หลักสูตรเปรียญประโยค ๗ ประโยค
๘ และประโยค ๙ โดยทรงเพิ่มเติม
หลักสูตรให้เข้มข้นขึ้น กล่าวคือ

- ประโยค ๗ เพิ่มการแปลมงคลัตถ-
ทีปนีที่แปลเป็นภาษาไทย กลับ
เป็นภาษาบาลี
- ประโยค ๘ เพิ่มการแปลบาลี
มุตตกวินยวินิจฉัยที่แปลเป็น
ภาษาไทย กลับเป็นภาษาบาลี
- ประโยค ๙ เพิ่มการแปลวิสุทธิ-
มรรคที่แปลเป็นภาษาไทย กลับ
เป็นภาษาบาลี

และในปีเดียวกันนั้น (พ.ศ. ๒๔๖๐)
ได้ทรงปรับปรุงหลักสูตรเปรียญประโยค
๔ อีกครั้งหนึ่ง โดยทรงกำหนดให้ผู้จะ
สอบเปรียญประโยค ๔ ต้องสอบการ
เขียนภาษาไทยเป็นอักษรขอม และการ
เขียนอักษรขอมกลับเป็นภาษาไทยด้วย

ทั้งนี้ ด้วยทรงพระดำริว่า คัมภีร์ทาง
พระพุทธรศาสนาของไทย ล้วนเขียน
ด้วยอักษรขอมทั้งนั้น ฉะนั้นผู้เป็น
เปรียญซึ่งถือว่าเป็นผู้รอบรู้ทางภาษา
บาลี จึงควรที่จะสามารถอ่านเขียนอักษร
ขอมได้คล่อง เพื่อที่จะอ่านคัมภีร์ทาง
พระพุทธรศาสนาที่เขียนด้วยอักษรขอม
ได้สะดวก

ส่วนนักธรรมชั้นเอก ซึ่งคณะสงฆ์
ได้ตั้งขึ้นในปีที่สมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้าฯ พระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ คือ พ.ศ.
๒๔๖๔ ตามแนวพระดำริที่สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงวาง
ไว้ และเมื่อได้ตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้น
เอกขึ้นแล้ว คณะสงฆ์ก็ได้กำหนดให้ผู้
ที่จะสอบเปรียญประโยค ๗ ต้องสอบ
นักธรรมชั้นเอกได้ก่อน

ดังที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้
ทรงคิดค้นหุ่่มเหในอันที่จะพัฒนาการ
ศึกษาของคณะสงฆ์ให้ได้ผลดีและมี
ความเจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ ทรง
แสดงให้เห็นว่า แต่โบราณมา การศึกษา
ของคณะสงฆ์มุ่งแต่การเรียนภาษาบาลี
อย่างเดียว จึงไม่อาจทำให้การศึกษา
พระธรรมวินัยแพร่หลายไปในหมู่

พระภิกษุสามเณรได้อย่างทั่วถึง เพราะภาษาบาลีนั้นเรียนยาก ทั้งหาผู้สอนก็ยาก ทั้งผู้ที่เรียนและสอบได้แล้วก็มี ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ตนเรียนได้ไม่ค่อยชัดเจน ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงได้ทรงพยายามคิดค้นหาวิธีที่จะทำให้พระภิกษุสามเณรซึ่งส่วนมากไม่รู้ภาษาบาลีสามารถเรียนรู้พระธรรมวินัยได้อย่างทั่วถึง อันเป็นเหตุให้ทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมขึ้น อันเป็นหลักสูตรที่เรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทย ซึ่งทำให้พระภิกษุสามเณรทุกระดับสามารถเรียนรู้พระธรรมวินัยได้อย่างทั่วถึงและชัดเจน และต่อมาได้ทรงโยกความรู้พระปริยัติธรรมทั้ง ๒ แผนกคือ แผนกนักธรรมและแผนกบาลีเข้าด้วยกัน โดยทรงกำหนดให้ความรู้ นักธรรมเป็นความรู้ขั้นพื้นฐาน ส่วนความรู้ภาษาบาลีเป็นความรู้ขั้นสูง เพราะผู้ที่เรียนความรู้ขั้นสูง ควรจะมีความรู้ขั้นพื้นฐานก่อน ฉะนั้น จึงทรงกำหนดให้

- ผู้ที่จะเป็นเปรียญตรี (คือประโยค ๓) ต้องสอบได้นักธรรมชั้นตรีก่อน
- ผู้ที่จะเป็นเปรียญโท (คือประโยค ๔, ๕, ๖) ต้องสอบได้นักธรรมชั้นโทก่อน

- ผู้ที่จะเป็นเปรียญเอก (คือประโยค ๗, ๘, ๙) ต้องสอบได้นักธรรมชั้นเอกก่อน

จึงกล่าวได้ว่า การปรับปรุงแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมของไทยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงคิดค้นและพัฒนามาเป็นลำดับ นับเป็นผลดีแก่การศึกษา การสั่งสอน และการสืบทอดพระพุทธศาสนาอย่างไม่อาจปฏิเสธได้

นอกจากทรงปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรและการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ยังทรงปรับปรุงแก้ไขกฎระเบียบอันเนื่องด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นด้วย กล่าวคือ

พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงจัดระเบียบชั้นเปรียญเป็น ๓ ชั้น คือ เปรียญตรี เปรียญโท และเปรียญเอก ดังนี้

ผู้สอบได้นักธรรมชั้นตรีและเปรียญประโยค ๓ จัดเป็นเปรียญธรรมชั้นตรี จักได้รับพระราชทานพัดยศและประกาศนียบัตรทรงตั้ง ครั้งหนึ่ง

ผู้สอบได้นักธรรมชั้นโทและเปรียญ

ประโยค ๔, ๕ ยังไม่จัดเป็นเปรียญธรรมชั้นโทเต็มที่ เป็นแต่เพียงเลื่อนประโยค จึงยังไม่ได้รับพระราชทานเปลี่ยนพัดยศและประกาศนียบัตรทรงตั้ง ต่อเมื่อสอบได้ประโยค ๖ แล้ว จึงจัดว่าเป็นเปรียญธรรมชั้นโทเต็มที่ จักได้รับพระราชทานเปลี่ยนพัดยศและประกาศนียบัตรทรงตั้ง อีกครั้งหนึ่ง

ผู้สอบได้นักธรรมชั้นเอกและเปรียญประโยค ๗, ๘ ยังไม่จัดว่าเป็นเปรียญธรรมชั้นเอกเต็มที่ เป็นเพียงเลื่อนประโยค จึงยังไม่ได้รับพระราชทานเปลี่ยนพัดยศและประกาศนียบัตรทรงตั้ง เมื่อสอบได้ประโยค ๙ แล้ว จึงจัดว่าเป็นเปรียญธรรมชั้นเอกเต็มที่ จักได้รับพระราชทานเปลี่ยนพัดยศและประกาศนียบัตรทรงตั้ง อีกครั้งหนึ่ง

นอกจากนี้ ยังได้ทรงปรับปรุงแก้ไขพัดยศเปรียญประโยคต่างๆ พร้อมทั้งนิตยภัตด้วย ดังนี้

พัดยศเปรียญธรรมชั้นตรี คือ ประโยค ๓ พัดพื้นแดง มีหมายเลขบอกประโยค ได้รับพระราชทานนิตยภัตเดือนละ ๖ บาท

พัดยศเปรียญธรรมชั้นโท คือ ประโยค ๔, ๕, ๖ พัดพื้นเหลือง มีหมายเลข

บอกประโยค สำหรับประโยค ๔, ๕ ยังเป็นเปรียญชั้นโทไม่เต็มที่ ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๖ บาท ประโยค ๖ ซึ่งเป็นเปรียญธรรมชั้นโทเต็มที่ ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๑๐ บาท

พัดยศเปรียญธรรมชั้นเอก คือ ประโยค ๗, ๘, ๙ พัดพื้นตาลเหลือง สำหรับประโยค ๗, ๘ ยังเป็นเปรียญธรรมชั้นเอกไม่เต็มที่ พัดมีเลขหมายบอกประโยค ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๑๐ บาท ส่วนประโยค ๙ ซึ่งเป็นเปรียญชั้นเอกเต็มที่ พัดไม่มีเลขหมายบอกประโยค ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๑๔ บาท

พระเปรียญธรรมชั้นต่างๆ ดังกล่าวนี้ เมื่อได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ จะได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มขึ้น ดังนี้

เปรียญธรรมชั้นตรี เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะ ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๑๔ บาท

เปรียญธรรมชั้นโท เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะ ได้รับพระราชทานนิตยภัต เดือนละ ๑๘ บาท

เปรียญธรรมชั้นเอก เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะ ได้รับพระราชทานนิตยภัตเดือนละ ๒๒ บาท

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ทรงจัดระเบียบพดยศเปรียญใหม่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อสนองพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงมีพระราชกระแสว่า หมายเลขประโยคที่พดเปรียญธรรมชั้นต่างๆ นั้น ทอดพระเนตรไม่เห็นถนัด สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงแก้ไขพดยศเปรียญธรรมชั้นต่างๆ ใหม่อีกครั้งหนึ่งดังนี้

เปรียญตรี คือ ประโยค ๓ พดพื้นเขียวล้วน

เปรียญโท ยังไม่เต็มที คือ ประโยค ๔ พดพื้นเขียว ใจกลางและขอบสอดสีน้ำเงิน ประโยค ๕ พดพื้นเขียว ใจกลางและขอบแดง ประโยค ๖ ซึ่งเป็นเปรียญโทเต็มที พดพื้นเหลืองล้วน

เปรียญเอก ยังไม่เต็มที คือ ประโยค ๗ พดพื้นเหลือง ใจกลางและขอบสอดไหมดขาว ประโยค ๘ พดพื้นเหลือง ใจกลางและขอบสอดไหมดเหลือง ประโยค ๙ ซึ่งเป็นเปรียญเอกเต็มที พดตาดเหลืองล้วน

หลักสูตรพระปริยัติธรรมและระเบียบเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรม ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงปรับปรุงแก้ไขนั้น ได้ทรงค่อยๆ พัฒนามาเป็นขั้นตอนพร้อมทั้งทรงประเมินผลได้ผลเสีย มาเป็นระยะๆ จนทรงเห็นว่าได้ผลดีมีประโยชน์ต่อคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนาโดยรวม จึงทรงยุติเป็นแบบแผนและใช้เป็นระเบียบปฏิบัติสืบมา สิ่งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงพยายามดำริคิดค้นและทดลองปฏิบัติมาจนสามารถวางเป็นแบบแผนได้ดังกล่าวมาทั้งปวงนั้น ยังคงใช้เป็นแบบปฏิบัติสืบมาในคณะสงฆ์จวบจนทุกวันนี้ แม้จะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างก็เฉพาะในรายละเอียดปลีกย่อยบางประการ เพื่อความเหมาะสมแก่ยุคสมัยเท่านั้น

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้ประศาสน์ความเจริญก้าวหน้าทางวิชาการพระพุทธศาสนา แก่คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนชาวไทยโดยแท้

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระมหาสถาปนเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ด้านวัฒนธรรม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

กับ

วัฒนธรรม

กล่าวโดยภาพรวม วัฒนธรรม
คือวิถีชีวิตของชีวิตมนุษย์ใน
ทุกด้าน ซึ่งเมื่อก้าวโดยสรุปแล้วก็คือ
วัฒนธรรมด้านวัตถุ กับ วัฒนธรรม
ด้านไม่ใช่วัตถุ ตามแบบไทยนิยมแบ่ง
เนื้อหาของวัฒนธรรมเป็น ๔ ด้าน

คติธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมด้าน
ศีลธรรม และจิตใจ อันเป็นเรื่องของ
คติ คือหลักดำเนินชีวิต

เนติธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมด้าน
กฎหมาย และชนบประเพณี

วัตถุธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมทาง
วัตถุ เช่น ที่อยู่อาศัย เครื่องแต่งกาย
อาหารการกิน ศิลปะ เป็นต้น

สหธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมทาง
สังคม อันเป็นวิถีเพื่อการติดต่อสัมพันธ์
และการอยู่ร่วมกัน

สิ่งที่จะทำให้วัฒนธรรมรวมเป็นอัน
หนึ่งอันเดียวกัน เช่น เป็นวัฒนธรรม
ของชาติ ก็คือภาษาของชาติ

และสิ่งที่เรียกได้ว่า ตัววัฒนธรรม
ก็คือจิตใจ เช่นเดียวกับสิ่งที่ทำให้คน
เป็นคนนั้นคนนี้ ก็คือจิตใจของคนนั้นๆ
นั่นเอง

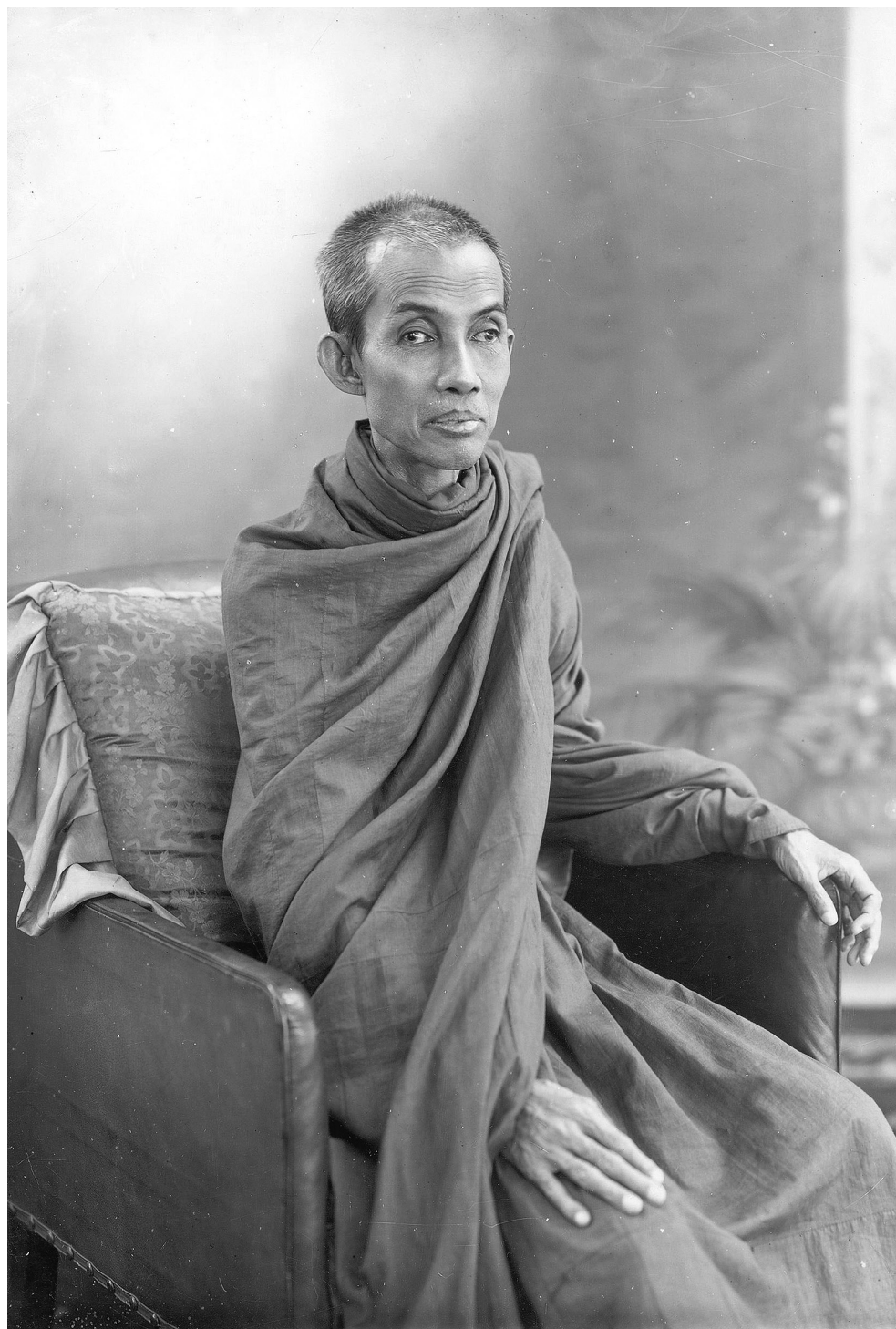
วัฒนธรรมจะเจริญงอกงามได้ก็ด้วย
การศึกษาอบรม

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า วัฒนธรรม ภาษา
การศึกษาอบรม และจิตใจนั้นเป็นสิ่งที่
สัมพันธ์เกี่ยวเนื่อง โดยมีภาษาเป็น
สื่อหรือเป็นตัวกลาง และภาษานั้นเป็น
ทั้งสื่อที่รับเอาสิ่งดีๆ จากภายนอกเข้า
มาสู่วัฒนธรรมของตน และเป็นทั้งสื่อ
ที่นำเอาวัฒนธรรมของตนเองออกไปสู่
สังคมอื่นๆ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงเป็นปราชญ์ทาง
อักษรศาสตร์ที่สำคัญพระองค์หนึ่งของ
ไทย ทรงรอบรู้หลายภาษา คือ บาลี

สันสกฤต อังกฤษ ฝรั่งเศส และละติน
ด้วยพระปรีชาสามารถทางอักษรศาสตร์
นำไปให้พระองค์ทรงสร้างผลงานด้าน
วรรณกรรมไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งใน
ภาษาไทย และภาษาบาลี รวมทั้งพระ
นิพนธ์บางเรื่องในภาษาอังกฤษด้วย
นอกจากนี้ ยังทรงพระปรีชาสามารถ
ในภาษาโบราณด้วย ดังจะเห็นได้ว่า
ทรงอ่านและอธิบายจารึกโบราณไว้
หลายเรื่อง พระอัจฉริยภาพทาง
อักษรศาสตร์ของพระองค์ดังกล่าวนี้
เราจะเห็นได้จากผลงานพระนิพนธ์
ประเภทต่างๆ ของพระองค์ซึ่งมีเกือบ
๔๐๐ เรื่อง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้น นับว่าเป็นผู้สร้างผลงานทางวัฒนธรรม
ที่สำคัญไว้ให้แก่สยามประเทศเป็น
จำนวนมาก และผลงานพระนิพนธ์
เหล่านี้ก็จะเป็นมรดกทางวัฒนธรรม
ของชาวสยามสืบไปอีกยาวนาน

๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับยกย่อง
ว่าเป็นผู้ทรงประสิทธิ์ความเจริญแห่ง
วิชาการทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย
โดยพระองค์ได้ทรงริเริ่มและพัฒนาวิชาการ
ทางพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ไว้เป็น
อันมาก เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ความ
สามารถในอันที่จะสั่งสอนเผยแผ่พระพุทธ-
ศาสนาได้อย่างกว้างขวางและอำนวย
ประโยชน์สุขแก่ประชนชนได้อย่างถูกต้อง

พระอัจฉริยภาพทาง ภาษาและวรรณกรรม

แท้จริง พระองค์ได้ทรงพยายามหาวิธีที่จะ
พัฒนาและแก้ไขการศึกษาและการสั่งสอน
พระพุทธศาสนาให้ได้ผลดีด้วยวิธีการต่างๆ
มาเป็นลำดับ ด้วยพระดำริดังกล่าวนี้เอง
ยังผลให้พระองค์ทรงสร้างผลงานทาง
ภาษาและวรรณกรรมไว้เป็นจำนวนมาก
เพื่ออำนวยประโยชน์แก่การศึกษาและ
การสั่งสอนพระพุทธศาสนาทั้งแก่พระสงฆ์
และพุทธศาสนิกชนทั่วไป

ความสำคัญเรื่องการเรียนรู้ภาษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงให้ความสำคัญแก่การเรียนรู้ภาษาเป็นอย่างมาก ดังที่ทรงอธิบายไว้ว่า ผู้ที่เรียนรู้ภาษาต่างๆ มากก็เสมือนมีตาคู่มากขึ้น มีทางให้ได้อ่านได้ฟังความต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง ก่อให้เกิดความคิด ได้เห็นแบบอย่างต่างๆ มาก เป็นทางให้ได้อาศัยเทียบเคียงและเลือกสรรเอาสิ่งที่ดีมาใช้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ และได้ทรงแนะนำการเรียนรู้ภาษาไว้ว่า

“การเรียนรู้ภาษานั้น นักปราชญ์ท่านนิยมเป็น ๓ อย่าง คือเรียนภาษาของตัวเอง ๑ เรียนภาษาโบราณ ๑ เรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดอยู่ในปัจจุบันนี้ ๑ ในภาษา ๓ อย่างนั้น ภาษาของตนจำเป็นจะต้องเรียนให้รู้ดีก่อนเพราะต้องใช้อยู่เป็นพื้น และถ้าไม่รู้ดี เรียนภาษาอื่นก็รู้ได้โดยยาก ถึงรู้แล้วจะเปลือยออกเป็นภาษาของตน หรือแปลภาษาของตนเป็นภาษาอื่น ก็ไม่ได้ดี การเรียนภาษาโบราณนั้น เป็นเหตุให้รู้เรื่องและขนบธรรมเนียม อรรถาธิบาย ความคิดอ่าน ความเชื่อถือ วิทยาความรู้ เป็นต้น ของคนโบราณในกาลไกลที่เราเกิดไม่ทัน ซื่อว่าเป็นอันได้ความรู้เหตุการณ์อันล่วงไปแล้ว การเรียนภาษาต่างประเทศที่ใช้พูดกันอยู่ในปัจจุบันนี้นั้น เป็นเหตุจะให้รู้เรื่องขนบธรรมเนียม เป็นต้นของคนต่างประเทศ เป็นเครื่องบำรุงความคิดของเรา และเป็นเหตุให้การสมาคมกับเขาเพื่อธุรกิจนั้นๆ สำเร็จไปได้โดยสะดวก...

ภาษาโบราณและภาษาต่างประเทศนั้น ยิ่งรู้ได้มากเพียงไรยิ่งดีเพียงนั้น... ภาษาโบราณอันใดเป็นแดนเกิดแห่งภาษาของตัว ควรเรียนภาษานั้น ภาษาต่างประเทศอันใดที่ใช้ได้ในที่นั้นๆ มาก และแสดงวิทยาความรู้มาก คนภาษาใดเกี่ยวข้องกันมาก ควรเรียนภาษานั้น”

ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว ในส่วนพระองค์เองจึงทรงศึกษาภาษาต่างๆ จนทรงรอบรู้หลายภาษา คือ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส นอกจากจะทรงศึกษาด้วยพระองค์เองแล้วยังทรงส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรศึกษาภาษาต่างๆ ตามความสามารถของตนๆ อีกด้วย

ปราชญ์ทางภาษาบาลี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น นับว่าทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งของไทย ด้วยพระปรีชาทางภาษาบาลีจึงทำให้พระองค์สามารถปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยทรงให้เลิกใช้คัมภีร์บางคัมภีร์เป็นหลักสูตร เพราะมีความไม่เรียบร้อยทางไวยากรณ์และทางเนื้อหา ทรงหาทางแก้ไขการเรียนภาษาบาลีให้ง่ายขึ้น โดยทรงแต่ง **ตำราบาลีไวยากรณ์** ขึ้น ๖ เล่ม สำหรับให้ผู้เรียนและผู้สอนภาษาบาลีใช้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนได้ง่ายและสะดวกขึ้น ตำราบาลีไวยากรณ์ดังกล่าวนี้ได้อำนวยประโยชน์แก่การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย

เฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาของพระภิกษุสามเณร และได้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาของพระสงฆ์สืบมาจนทุกวันนี้

ผลงานพระนิพนธ์ภาษาบาลี

ในด้านผลงานพระนิพนธ์ภาษาบาลี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ไว้จำนวนมาก เช่น **ราชปุปเวทน์ มหาสมณปุปเวทน์ กถาปฏฐปนํ อกฺขรวิธานํ** ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาและปกรณ์วิเสสทั้งหลาย สำหรับบทพระนิพนธ์ภาษาบาลีที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป เพราะเป็นบทสวดที่นิยมสวดในการสวดพระปริตร คือสวดเจ็ดตำนาน ลิขสงตำนานก็คือ **บทนมการลิตุติคาถา** ที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า **โย จกฺขุมาล** ฯลฯ

นอกจากพระนิพนธ์ภาษาบาลีแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นยังได้ทรงพัฒนาวิธีการเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย ดังที่ใช้กันอยู่ในประเทศไทยปัจจุบันด้วย กล่าวคือ แต่โบราณมาคนไทยนิยมเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรขอม นับแต่การจารลงในใบลาน จนถึงเขียนลงในสมุดไทยหรือสมุดข่อย ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะยังทรงผนวชอยู่ ทรงพระราชดำริประดิษฐ์อักษร

อริยกะขึ้น สำหรับใช้เขียนภาษาบาลีแทนอักษรขอมเป็นครั้งแรก และได้ใช้อยู่ในสำนักพระสงฆ์ธรรมยุตทั่วไปในครั้งนั้น ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวชแล้ว ความนิยมในการใช้อักษรอริยกะก็ค่อยเลือนหายไป

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีแทนอักษรขอมขึ้นใหม่ เรียกว่า **แบบการยุด** ซึ่งได้เริ่มใช้เขียนและพิมพ์ภาษาบาลีมาแต่ครั้งนั้น และได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นการพิมพ์พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทเป็นครั้งแรกในโลก

ถึงรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงพระดำริแก้ไขแบบอักษรไทยสำหรับเขียนบาลีใหม่ เรียกว่า **แบบพินทุ** คือใช้จุดบอดเป็นเครื่องหมายได้พยัญชนะที่ไม่มีสระอาศัย หรือพยัญชนะที่เป็นตัวสะกดดังที่ใช้เขียนและพิมพ์ภาษาบาลีอยู่ในปัจจุบัน แบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีที่เรียกว่า แบบพินทุนี้ ได้ใช้ในการพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ในรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งแรก และได้ใช้สืบมาจนทุกวันนี้

ด้านภาษาสันสกฤต

ในด้านภาษาสันสกฤต สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระปรีชาอย่างลึกซึ้ง ดังจะเห็นได้จากงานพระนิพนธ์ที่ทรงแปลพระสูตรฝ่ายมหายานจากต้นฉบับภาษาสันสกฤต เช่น **วัชรเจตทิกาสูตร** เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงใช้ความรู้ภาษาสันสกฤตช่วยในการทำความเข้าใจและอธิบายภาษาบาลีให้ได้ความชัดเจนยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ในพระนิพนธ์เรื่อง **“วิธีใช้อักษรในภาษามคธเทียบกับภาษาสันสกฤต”**

นอกจากพระองค์เองจะทรงรอบรู้ในภาษาสันสกฤตแล้ว พระองค์ยังทรงส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรเรียนภาษาบาลีสันสกฤต โดยทรงพยายามหาครูชาวต่างประเทศมาสอนภาษาสันสกฤตในมหาวิทยาลัยในยุครที่พระองค์ทรงบริหารจัดการอยู่

ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นภาษาโบราณ ๒ ภาษาที่คนไทยควรศึกษา เพราะภาษาไทยของเราออกมาจาก ๒ ภาษานั้นเป็นอันมาก

สำหรับ**ภาษาอังกฤษ**นั้น พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ เป็นอย่างดีและเป็นภาษาต่างประเทศที่พระองค์ทรงสนับสนุนให้ พระภิกษุสามเณรศึกษา โดยได้ทรงจ้างครูชาวต่างประเทศมาสอน ในมหามกุฏราชวิทยาลัยในครั้งกระนั้น นอกจากจะจ้างครูชาวต่างประเทศมาสอนแล้วพระองค์เองยังได้ทรงแต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษ เพื่อเป็นคู่มือในการเรียนของนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยด้วย เรียกว่า “**แว่นอังกฤษ**” ซึ่งทรงเริ่มนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕) แล้วโปรดให้พิมพ์แจกนักเรียนเป็นตอนๆ เพื่อประกอบการ เรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียนที่โปรดให้ตั้งขึ้นในมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๘) พระนิพนธ์เรื่อง “แว่นอังกฤษ” จึงเป็นตำราเรียนภาษาอังกฤษเล่มแรกๆ ที่แต่งโดยคนไทยเมื่อ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว

ภาษาฝรั่งเศส เป็นอีกภาษาหนึ่งที่พระองค์ทรงรอบรู้เป็นอย่างดี แม้ว่าจะไม่มีงานพระนิพนธ์ในภาษาฝรั่งเศสหรือพระนิพนธ์แปล จากภาษาฝรั่งเศสที่เป็นชิ้นใหญ่ๆ ปรากฏให้เห็น แต่ก็พบว่ามีงาน พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับภาษาฝรั่งเศสปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น พระนิพนธ์ทรงแปลรายงานพระอาการประชวรของเจ้านายบาง พระองค์ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นตัวอย่าง

พระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) คิษย์รูปหนึ่งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้เล่าไว้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นคุณประโยชน์ของการเรียนรู้ภาษาต่างประเทศและทรงปรารถนาถึงคุณประโยชน์ของการเรียนรู้ภาษาต่างประเทศกับคิษยานุศิษย์ของพระองค์ว่า ที่พระองค์ทรงแต่งตำรับตำราที่เป็นหลักสูตรต่างๆ ได้มาก ก็เพราะพระองค์ทรงอาศัยตำรับตำราที่เป็นภาษาต่างประเทศ

งานพระนิพนธ์ในภาษาไทย

ส่วนผลงานพระนิพนธ์ในภาษาไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีเป็นจำนวนมากทั้งในทางคดิธรรมและคติโลก โดยเฉพาะในทางคดิธรรมนั้น ทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษ เพราะทรงถือว่า หนังสือแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นมีความสำคัญทั้งต่อการศึกษาและการสั่งสอนพระพุทธศาสนา ดังที่ทรงอธิบายไว้ในวัตถุประสงค์ข้อหนึ่งของการตั้งมหาวิทยาลัยความว่า

การที่ประชุมชนจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนมีอยู่ ๓ ทาง คือด้วยการฟังพระธรรมเทศนา ด้วยการสนทนาธรรม และด้วยการอ่านหนังสือแสดงคำสอนทางพระพุทธศาสนา

พระธรรมเทศนาที่จัดขึ้นตามวัด ก็ได้ฟังเฉพาะผู้เข้าวัด ส่วนพระธรรมเทศนาตามงานต่างๆ ก็มักเป็นเรื่องซ้ำๆ ตามความนิยมที่เกี่ยวกับงานนั้นๆ ไม่ค่อยได้ฟังเรื่องที่แปลกออกไป หรือบางทีก็เป็นเรื่องนิทานหรือชาดกเสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งทรงเห็นว่าไม่ให้ความรู้อะไรที่เป็นสาระในทางพระศาสนา

การสนทนาธรรม ทรงเห็นว่าเป็นวิธีเรียนรู้พระพุทธศาสนาที่ดีวิธีหนึ่ง เพราะเป็นโอกาสได้ซักถามในข้อที่ผู้สนทนาสงสัย ไม่เข้าใจ แต่มักหาผู้นำการสนทนาที่มีความรอบรู้ทางพระพุทธรศาสนาได้ยาก

การอ่านหนังสือ ทรงเห็นว่าเป็นทางที่จะให้ได้ความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนาดีกว่าวิธีอื่น เพราะมีเวลาให้ไตร่ตรองจนเข้าใจได้ชัดเจน แม้อ่านแล้วลืมเสีย ก็สามารถมาอ่านทบทวนใหม่ได้

ด้วยพระดำริดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงได้ทรงทุ่มเทเวลาแห่งพระชนม์ชีพรจนาดำราและหนังสือทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบต่างๆ ไว้เป็นจำนวนมาก และพระองค์ไม่เพียงแต่อุทิศพระองค์สร้างวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อการศึกษาและการสั่งสอนพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังทรงพยายามหาทางที่จะฝึกฝนพระภิกษุสามเณรให้มีความสามารถในการเรียบเรียงคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นหนังสือ เพื่อถ่ายทอดหรือเผยแพร่สู่ประชุมชนอีกด้วย ดังเช่นทรงออก **นิตยสารธรรมจักร** เพื่อเป็นสนามให้พระภิกษุสามเณรผู้เป็นนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ฝึกหัดการเขียนการแปลเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเผยแพร่สู่ประชาชน

งานพระนิพนธ์ในภาษาไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นหากกล่าวโดยจำนวนเรื่องก็มีเกือบ ๔๐๐ เรื่อง หากแบ่งเป็นประเภทตามลักษณะงานพระนิพนธ์ก็มีดังนี้

- ตำราบาลีไวยากรณ์ ๖ เล่ม
- ตำราหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี-โท-เอก ๑๒ เล่ม
- พระธรรมเทศนา ๗๕ กัณฑ์
- พระโอวาทและธรรมกถา ๒๒ เรื่อง
- ธรรมคดีเบ็ดเตล็ด ๔๑ เรื่อง
- การศึกษา ๓๖ เรื่อง
- ประวัติศาสตร์-โบราณคดี ๒๒ เรื่อง
- อักษรศาสตร์ ๑๑ เรื่อง
- การคณะสงฆ์ ๗๑ เรื่อง
- เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ๗ เรื่อง
- ภาษาบาลี ๑๓ เรื่อง
- ทรงแปลพระสูตร ๔๗ สูตร
- ทรงวรรณนาพระสูตร (อธิบาย) ๒๑ สูตร
- ทรงชำระคัมภีร์บาลี ๑๓ คัมภีร์

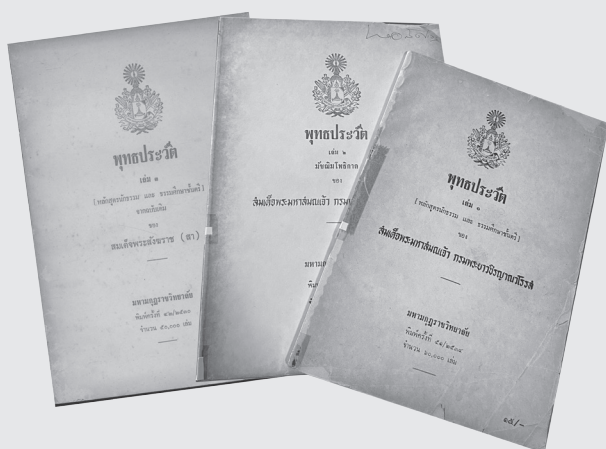

ลักษณะสำคัญของพระนิพนธ์ดังกล่าวเหล่านี้ก็คือ ได้ทรงวางแบบแผนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและการปฏิบัติของอนุชนคนรุ่นหลัง

พระนิพนธ์ที่นับว่าเป็นหลักสำคัญในการศึกษาพระพุทธศาสนา

ผลงานพระนิพนธ์ที่นับว่าเป็นหลักสำคัญในการศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งสำหรับพระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไปก็คือ

บาลีไวยากรณ์ ซึ่งเป็นคู่มือในการศึกษาภาษาบาลี อันเป็นเสมือนกุญแจลูกแรกที่จะไขไปสู่ความรู้ความเข้าใจในภาษาบาลี ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงย่อและแยกย่อยจากคัมภีร์บาลีไวยากรณ์เล่มใหญ่ที่เป็นภาษาบาลีอันยากแก่การเรียนรู้และทำความเข้าใจของนักเรียนบาลีทั่วไป เพื่อให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้และเข้าใจง่ายขึ้นภายในเวลาอันสั้น พระนิพนธ์ชุดนี้นับเป็นตำราบาลีไวยากรณ์ในภาษาไทยที่สมบูรณ์ฉบับแรกที่เกิดขึ้นในประเทศไทยเมื่อเกือบ ๑๒๐ ปีมาแล้ว ซึ่งได้ช่วยให้การเรียนภาษาบาลีในประเทศไทยเจริญแพร่หลายขึ้นและได้ใช้เป็นตำราเรียนสำหรับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของไทยสืบมาจนทุกวันนี้

พระนิพนธ์ที่สำคัญอีกชุดหนึ่งก็คือ ตำราที่ใช้เป็นหลักสูตร
 นักธรรมชั้นตรี-โท-เอก อยู่ในปัจจุบัน ซึ่งประกอบด้วยเรื่อง
 สำคัญทางพระพุทธศาสนา ๓ เรื่อง คือ พุทธประวัติ ธรรม
 และวินัย พระนิพนธ์ชุดนี้เท่ากับเป็นการวางแนวทางในการ
 ศึกษาพระพุทธศาสนาว่าควรจะศึกษาหรือเรียนรู้เรื่องอะไร
 บ้าง อันจะเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติและสั่งสอนพระพุทธ-
 ศาสนา ทั้งจะเป็นประโยชน์ต่อการสืบทอดและธำรงรักษาไว้
 ซึ่งพระพุทธศาสนาให้มั่นคงสถาพรสืบไป

พุทธประวัติ

เรื่อง **พุทธประวัติ** เป็นตำนานที่โบราณจารย์เรียบเรียงไว้เป็นจำนวนมาก แต่มักเป็นเรื่องที่เต็มไปด้วยอภินิหารเหนือธรรมชาติ ซึ่งยากที่คนยุคใหม่จะเข้าใจได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงรจนาพุทธประวัติแนวใหม่ คือนำเสนอพระประวัติของพระพุทธเจ้าตามหลักฐานที่ปรากฏ ประกอบด้วยเหตุผลที่คนยุคใหม่จะพึงเข้าใจได้ในฐานที่พระพุทธเจ้าก็คือมนุษย์คนหนึ่งประกอบด้วยพระสติปัญญาและวิริยะอุตสาหะในการฝึกฝนอบรมตนเองจนสามารถยังรู้ความจริงของธรรมชาติทั้งปวงได้ ที่เรียกว่าตรัสรู้ แล้วทรงนำมาเปิดเผยสั่งสอนคนอื่นให้รู้ตามจนกลายเป็นพระพุทธศาสนาขึ้นในโลกและผู้รู้ตามพระองค์ก็กลายเป็นพระสงฆ์ คือหมู่คนผู้รู้จริงหรือตรัสรู้ตามพระองค์ที่เรียกว่าอริยสงฆ์ จึงเกิดสิ่งสำคัญในพระพุทธศาสนาขึ้น คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่รวมเรียกว่า พระรัตนตรัย พระนิพนธ์เรื่องพุทธประวัติจึงเป็นการแสดงเรื่องราวของบุคคลสำคัญคนหนึ่งของโลกว่า ทรงมีความเป็นมาอย่างไร ทรงมีพระอัจฉริยภาพวิริยภาพอย่างไร ทรงทำคุณประโยชน์ต่อโลกอย่างไรเป็นต้น ซึ่งทำให้คนยุคใหม่เข้าใจพระประวัติของพระพุทธเจ้าอย่างมีหลักฐานประกอบด้วยเหตุผล

นอกจากพุทธประวัติ พระองค์ยังได้ทรงนิพนธ์**อนุพุทธประวัติ** คือเรื่องราวของผู้ที่รู้ตามพระพุทธรองค์ ซึ่งได้แก่บรรดาพระสาวก องค์สำคัญ และเรื่อง**พุทธานุพุทธประวัติ** คือเรื่องราวของพระพุทธรเจ้า กับพระสาวกทั้งหลายว่ามีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างไร ได้ช่วย กันทำคุณประโยชน์แก่โลกอย่างไร เป็นต้น

พระนิพนธ์ชุดธรรม

พระนิพนธ์ชุดธรรม ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงนิพนธ์เป็นตำราสำหรับใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอก คือ **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๑** ซึ่งรวมอยู่ในหนังสือ**นวโกวาท ธรรม-วิภาค ปริเฉทที่ ๒** และ **ธรรมวิจารณ์** โดยทรงเลือกข้อธรรมคำสอน ของพระพุทธศาสนาที่ชาวพุทธทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ควรจะได้ เรียนรู้และนำไปปฏิบัติตามควรแก่ภูมิชั้นของตนในฐานะที่เป็น พุทธมามกะคือผู้นับถือพระพุทธศาสนา โดยแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ ชั้นตรี เรียกว่านวกภูมิ ชั้นโท เรียกว่ามัชฌิมภูมิ ชั้นเอก เรียกว่า เถรภูมิ เท่ากับทรงวางแนวในการศึกษาเรียนรู้คำสอนในพระพุทธ-ศาสนาว่า ควรเริ่มต้นเรียนอะไรแล้วค่อยเลื่อนชั้นให้สูงขึ้นอย่างไร เพื่อจะได้เชื่อว่ารู้เรื่องพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐานอันพอเพียงแก่การ ปฏิบัติทั้งในทางโลกและทางธรรมสมแก่ความเป็นชาวพุทธ

พระนิพนธ์เรื่องวินัย

พระนิพนธ์เรื่องวินัย ประกอบด้วย **นวโกวาท** และ **วินัยมุข เล่ม ๑-๒-๓** เป็นตำราสำหรับการศึกษาเรื่องวินัยของพระภิกษุสามเณร **นวโกวาท**เป็นประมวลวินัยหรือสิกขาบทของภิกษุแบบย่อๆ มีแต่หัวข้อสำหรับจำให้ขึ้นใจเพื่อการปฏิบัติรักษาตัวมิให้ละเมิดสิกขาบทหรือศีลที่สำคัญหรือศีลขั้นพื้นฐานที่เรียกว่า ศีลในพระปาติโมกข์ เป็นข้อมูลสำหรับผู้บวชใหม่ซึ่งเรียกว่านวกะจะพึงศึกษาให้รู้เป็นเบื้องต้น

ส่วน **วินัยมุข เล่ม ๑-๒-๓** นั้น เป็นภาคขยายความของวินัยอย่างละเอียด เพื่อให้ภิกษุสามเณรได้ศึกษาเรียนรู้เรื่องวินัยแต่ละข้อแต่ละเรื่องอย่างละเอียด เล่ม ๑ ว่าด้วยสิกขาบทในพระปาติโมกข์ เล่ม ๒ ว่าด้วยอธิสมจารหรือมรรยาทต่างๆ เล่ม ๓ ว่าด้วยเรื่องสังฆกรรมคือกิจของสงฆ์ เพื่อจักปฏิบัติรักษาพระวินัยได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ได้รับประโยชน์จากการประพฤติปฏิบัติรักษาพรหมจรรย์อย่างแท้จริง

ทั้งนี้เพราะแต่โบราณมา พระภิกษุสามเณรโดยทั่วไปไม่ค่อยได้ศึกษาเรียนรู้เรื่องพระวินัย เพราะไม่มีตำราหรือหนังสือที่จะใช้สำหรับศึกษา มีแต่คัมภีร์บาลี ซึ่งจะรู้ได้ก็เฉพาะผู้รู้บาลี ภิกษุสามเณรทั่วไปจึงมักจะรู้เท่าที่ได้ศึกษาปฏิบัติมาจากครูบาอาจารย์เท่านั้น สำหรับผู้ที่ไม่ใช่ใจก็แทบจะไม่รู้เรื่องพระวินัยเอาเลย

มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระอมรวิรักษ์ขิต (เกิด อมโร) วัดบรมนิวาส ได้แต่งหนังสือ**สัตตปพพปุลกขา**ขึ้น สำหรับเป็นคู่มือศึกษาพระธรรมและวินัยแบบย่อๆ ขึ้น และต่อมา ได้แต่งขยายความหนังสือดังกล่าวให้พิสดารขึ้นเรียกว่า **ปพพสิกขา-วรรณนา** นับเป็นตำราสำหรับศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาไทยเล่มแรกของไทย ซึ่งได้ใช้แพร่หลายอยู่ในหมู่พระสงฆ์ทั่วไปมาแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทำให้ภิกษุสามเณรทั่วไปได้เรียนรู้พระธรรมวินัยได้สะดวกและกว้างขวางขึ้น แต่หนังสือดังกล่าวก็ยังนับว่ายากสำหรับพระภิกษุสามเณรทั่วไปผู้ไม่สันทัดในทางภาษา เพราะมีคำอรรถคือคำภาษาบาลีปนอยู่มาก ทั้งสำนวนภาษาก็เป็นอย่างไรอย่างโบราณ อ่านและเข้าใจยาก

เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงนิพนธ์ตำราสำหรับเป็นคู่มือศึกษาพระธรรมวินัยขึ้นใหม่ เพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาเรียนรู้ของพระภิกษุสามเณรทั่วไป ทั้งเป็นการแก้ไขเพิ่มเติมส่วนที่บกพร่องให้สมบูรณ์ครบถ้วนยิ่งขึ้น พระนิพนธ์ดังกล่าวก็คือ หนังสือ **นวโกวาท** และ **วินัยมุข เล่ม ๑-๒-๓** ซึ่งได้ใช้เป็นตำราสำหรับศึกษาพระธรรมวินัยของคณะสงฆ์ไทยอยู่ในปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุป พระนิพนธ์ชุดพุทธประวัติ ธรรมวิภาค และวินัยมุข ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพากเพียรพยายามนิพนธ์ขึ้นนั้นก็เพื่อให้เป็นคู่มือศึกษาเรียนรู้เรื่องพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อันเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนานั่นเอง ซึ่งต่อมาได้กำหนดเป็นหลักสูตรให้พระภิกษุสามเณรทุกรูปผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาต้องศึกษาเรียนรู้เป็นเบื้องต้นที่เรียกว่า **หลักสูตรนักธรรม** ของคณะสงฆ์ไทยอยู่ในบัดนี้

ตำราที่ใช้เป็นแบบแผนในด้านต่างๆ

นอกจากพระนิพนธ์ที่ใช้เป็นตำราทางการศึกษาของคณะสงฆ์ดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ยังได้ทรงนิพนธ์ตำราที่ใช้เป็นแบบแผนในด้านต่างๆ อีกเป็นอันมาก เช่น

พระธรรมเทศนามงคลวิเสสภค สำหรับถวายในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเริ่มมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เป็นครั้งแรก โดยสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ได้เป็นผู้ถวายเป็นพระองค์แรกและถวายตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) สิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงได้เป็นผู้ถวายสืบมาและได้ทรงริเริ่ม

กำหนดรูปแบบของพระธรรมเทศนามงคลวิเสสภคถวายในแต่ละปี โดยมีเนื้อหาประกอบด้วยการพรรณนาถึงพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติในขอบปีเพื่อให้ทรงระลึกถึงด้วยพระปรีชาญาณว่า ได้ทรงกระทำสิ่งอันดีงามอย่างไรบ้าง แล้วถวายพระธรรมคำสอนอันจะพึงทรงปฏิบัติให้ยิ่งๆ ขึ้นไปบางประการ อันเป็นการถวายการสอนโดยทางอ้อม พระธรรมเทศนามงคลวิเสสภคในลักษณะที่ทรงพระดำริขึ้นนี้ ได้ถือเป็นแบบปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

พระธรรมเทศนาทศพิธราชธรรม สำหรับถวายในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็เช่นเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงกำหนดรูปแบบและเนื้อหาที่จะถวายขึ้นเป็นครั้งแรกและได้ใช้เป็นแบบอย่างสืบมา

แม้การเทศนาสั่งสอนประชาชนทั่วไปในโอกาสต่างๆ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ก็ได้ทรงแนะนำและวางแนวทางไว้ให้ดูเป็นแบบอย่างโดยการทรงนิพนธ์พระธรรมเทศนาในลักษณะต่างๆ ไว้เป็นแบบเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะแต่ก่อนมา การเทศน์มักมีแต่เรื่องนิทานหรือชาดกไม่ค่อยมีเนื้อหาที่เป็นคำสอน พระองค์จึงได้ทรงวางแนวในการแสดงธรรมว่า ควรเริ่มต้นอย่างไร ควรอธิบาย

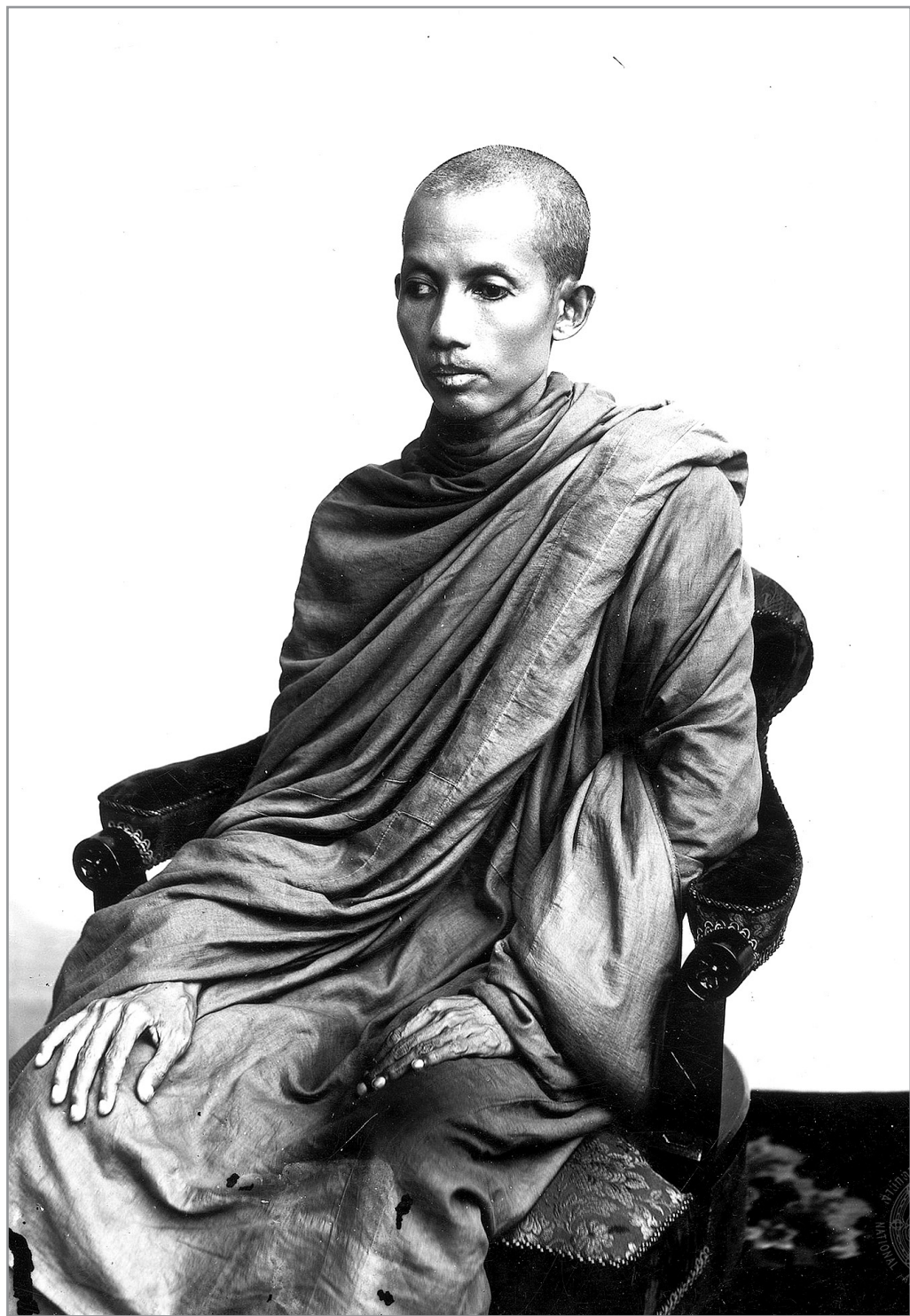

อย่างไร ประกอบด้วยหลักฐานและเหตุผลที่จะทำให้ผู้ฟังเรียนรู้และเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง ดังที่ใช้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน

การแสดงตนเป็นพุทธมามกะได้เกิดขึ้นในประเทศไทยครั้งแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖) เสด็จออกไปศึกษาในทวีปยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเป็นผู้กำหนดรูปแบบพิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะ ซึ่งต่อมาพระองค์ได้ทรงนิพนธ์ **ระเบียบการแสดงตนเป็นพุทธมามกะ** ขึ้นสำหรับใช้เป็นแบบปฏิบัติสำหรับชาวพุทธทั่วไปสืบมา

นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีพระนิพนธ์อีกจำนวนมากที่แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริริเริ่มและการพัฒนาแก้ไขเพื่อความเจริญก้าวหน้าของพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ ตลอดจนความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงทุ่มเทอุทิศพระองค์สร้างสรรค์ขึ้นและได้ใช้เป็นแบบอย่างในด้านต่างๆ สืบมาจนทุกวันนี้

๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอ่านคำจารึก
เรื่องพระสรีระ ที่ขุดได้ ณ ตำบลปรางค์สาม
ยอด นครราชสีมา

ทรงอ่านจารึก อินเดียโบราณ

คำจารึกที่แท่งศิลาบรรจุพระสารีริกธาตุ
ซึ่งขุดได้ที่เนินลัญชทิพพะ บ้านภัดดีไทรอู ตำบลเรีบัลตาลูก
แขวงกิสต์นา แดนมัตตราส*

คำเดิม	คำแปล
กุรปิตุเต จ	ของชนกแห่งกระด้วย
กุรมาตุ จ	ของชนนีแห่งกระด้วย
กุรฯ +	ของกระ
สิวฯ +	ของคิวะ
มชูล - นนติ +	ที่บรรจุ_____
ผาลิศิษมุค จ	ผอบแก้วพลีด้วย
พุทธสิราน	ซึ่งพระพุทธรูปสารีริกธาตุทั้งหลาย
นิเขต	สำหรับบรรจุ
พนว ปุตฯ กุรฯ สปิตุกฯ มชูล	ที่บรรจุของกุโรรสพนวะ พร้อมทั้งชนก

* Chinna Lanja Dibba, Bhattiprolu village, Repalle, Krishna District,
Madras Presidency (present: Andhra Pradesh)

อธิบายคำ

คำว่า **มขุส** หรือในบัดนี้เป็น **มัญชสา** แปลว่า ตู๋ หีบ ผอบ กลักไปตามความ
ด้วยไม่มีศัพท์สำหรับใช้สาธารณะ จึงแปลว่า ที่บรรจุ

พหูวนะในคำว่า **พุทธสิริราน** นั้น มีอธิบายว่า พระสงฆ์เอาเอกเทศ
อันหนึ่งแห่งพระสรีระ สมด้วยคำในสมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ฌนิกายมหาวรรค
ตอนมหาปริณิพพานสูตร วรรณว่า **สรีราเนว อวลิสฺสึสูติ ปุพฺเพ เอกลงฺฆา
เตน จิตตฺตา สิริํ นาม อโหสิ อิหานิ วิปฺปกิณฺณตฺตา สิริรานีติ วุตฺตํ** ความว่า
คำว่า ได้เหลือแต่พระสรีระทั้งหลายนั้น มีอธิบายว่าพระรูปได้ชื่อว่าพระสรีระ
เพราะเมื่อก่อนได้ตั้งด้วยความติดเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่ในบัดนี้ เพราะ
เรียกรายจากกันออกไปแล้ว ท่านจึงได้กล่าวว่าพระสรีระทั้งหลาย ดังนี้

วินิจฉัยคำเดิม

จ ศัพท์ที่แปลว่า ด้วย หรือ และ สำหรับใช้ในความผสม มีในที่ควรจะมี
ไม่ทั่ว ขาดในที่หมายกาไว้

คำว่า **มขุส นนติ** แปลออกแต่ **มขุส** คำว่า **นนติ** แปลไม่ออก ได้ขีดเส้น
หมายไว้ล่างศัพท์เดิมและที่ควรจะแปล ยังไม่ทราบแน่ว่า จะเป็นอย่างนั้นมา
เดิมหรือคลาดเคลื่อนในชั้นไหน เมื่อได้เห็นรูปอักษรเดิมที่เรียกว่า มัณเฑียร
ไต้ จึงจะสันนิษฐานได้

ภาษาที่ใช้อยู่ในพวกรมครภาษา วิธีเรียงต่างจากภาษาที่ใช้จารึกผอบศิลาบรรจุ
พระธาตุที่ตำบลปิปร่าหะ แขวงบัสติ แดนเนปอล คำจารึกที่นั่นใช้เรียง
สัมพันธัญญี คือ นามผู้เป็นเจ้าของของหลังนามที่เป็นของ ส่วนคำจารึกที่นี้เรียงไว้
หน้า และภาษาจารึกที่นี้ใช้ัญญีวิภัติและ ส บทหน้าเป็น ษ เรียกเสียง ร และ
เสียง ทีฆะ เป็น คงเหมือนกัน แต่ยังไม่ใช้พยัญชนะซ้อน

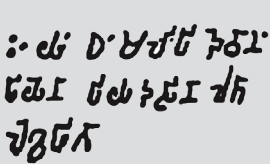
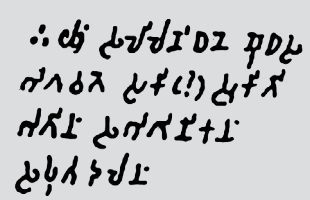
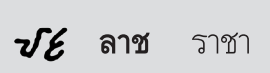
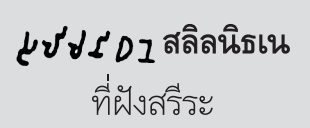
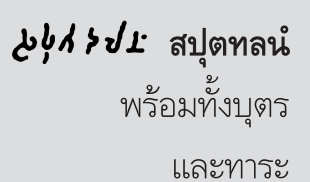
แปลความ

ที่บรรจ และผอบแก้วผลึก สำหรับบรรจุพระพุทธรูปพระศาสดาของชนกแห่ง
กูระ และของชนนี้แห่งกูระ ของกูระเอง และของคิระ ที่บรรจุของกูโรรส
พนวะพร้อมทั้งชนก

สันนิษฐาน

ถึงถ้อยคำจะบอกพร่อง ก็คงสงสัยความชัดว่า ผู้จารึกบอกไว้ว่า พระศาสดา
ของพระพุทธรเจ้า และประโยคที่ทำก็แข็งแรง ส่องความเชื่อความนับถือของ
เจ้าของเพราะเรียกเสียง ทีละ เป็น เห็นว่าที่หลังคำจารึกที่ปิปราะห์วะ แต่ก็ไม่
มากนัก ด้วยเหตุยังเรียกเสียงพยัญชนะไม่ซ้อนเหมือนกัน อย่างไรก็ดี คงภาย
หลังอโศกรัชกาล แต่สันนิษฐานไม่ได้ว่าเป็นของใครเพราะชื่อเจ้าของไม่ปรากฏ
ในหนังสือฝ่ายพระพุทธศาสนา และชื่อตำบลก็ยังเทียบกันไม่ได้ นอกจาก
มัตราสกับมัทธวัชร์ หรือมัทธวัชร์ชื่อเดียว แต่ก็ไม่มีปรากฏว่า แคว้นนี้ได้
เกี่ยวข้องกับการรับแบ่งส่วนพระศาสดาอย่างไร

แบบเทียบคำจารึกหลักศิลาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช
กับคำจารึกหีบศิลา ซึ่งมีสเทอเปปชุดได้ที่ตำบล
ปีปราช้วะ แขวงเมืองบัสติ แดนเนปอล ณ ประเทศอินเดีย

ข้อสำหรับเทียบ	จารึกอโศก	จารึกปีปราช้วะ
๑. รูปตัวอักษรชนิดเดียวกัน		
๒. อักษรที่ใช้ “ร” ในชั้นหลัง เช่น		
“สรีร” เป็นต้น ใช้ “ล” ทั้งสิ้น		
๓. ศัพท์ที่ใช้อักษรซ้อนในชั้นหลัง เช่น “รุกโข” และ “ปุตุโต” เป็นต้น ไม่ใช้ซ้อน ดูจุฬาทาหรณ์ในข้อ ๒		

ข้อสำหรับเทียบ	จารึกอโคก	จารึกปิปรากหะ
๔. เรียง Possessive Case คือ สามีสัมพันธ์ไว้หลัง Nominative คือ กัตตา หรือ ลิงคัตตะ เหมือนกัน	มหานสลิ เทวานปิยส ปิยทสิส ลาซิเน ในโรงครัวใหญ่ของ พระราชูปยทสิที่รัก ของเทวดา ท. ปฐวิคคาย ปสุมนุสสาน เพื่อความบริโภคของ สัตว์และมนุษย์ ท.	อัย สลิลนิธเน พุทธ ภควเต นี้ที่ฝังพระสรีริกธาตุ ของพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้า
๕. เรียง Demonstrative Adjective คือ นิยมิวิเสสนะไว้ข้างหน้า Nominative คือ กัตตา หรือ ลิงคัตตะ เหมือนกัน	อัย รัมลปิ นี้อักษรประกาศ ข้อธรรม	อัย สลิลนิธเน นี้ที่ฝังพระสรีริกธาตุ
๖. เรียง Nominal Adjective คือ สร้อยชื่อไว้ข้างหน้า นามเหมือนกัน	เทวานปิเย ปิยทสิลาช พระราชูปยทสิที่รัก ของเทวดา ท.	พุทธ ภควเต ของพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้า

ข้อสำหรับเทียบ	จารึกโกศก	จารึกปิปราหวัะ
๗. เรียง Adjective of Quality คือ คุณวิเสสนะ ไว้ข้างหลังนาม เหมือนกัน	โอสถานิ มนุโสปคานิ จ ปโสปคานิ จ โอสถ ท. สำหรับมนุษย์ด้วย สำหรับสัตว์ด้วย	สุกิติมตินัน สุกคินิกน สพุดทลน ผู้เป็นพระภคดา มีเกียรติอันงาม พร้อมทั้งพระภคินี พร้อมทั้งพระโอรส และพระชายา
๘. ใช้ Nominative Case Singular คือ ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ ลงท้ายเป็น เอ เข้ากับ ศัพท์เอการันต์ เหมือนกัน	เทวานัน ปิเย ปิยทลล ลาซ พระราชาปิยทลลที่รัก ของเทวดา ท.	อिय สลลลนินน นี้ที่ฝังพระสารีริกธาตุ
๙. ใช้ Possessive Case Singular คือ ญญวิภัติ เอกวจนะ ลงท้ายเป็น เอ เข้ากับ ศัพท์มีพยัญชนะเป็น การันต์ในภาษา ลันสกฤต	เทวานัน ปิยส ปิยทลล ลาชเน ของพระราชาฯ	พุทธ ภควเต ของพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้า

ข้อสำหรับเทียบ	จารึกอโศก	จารึกปิปราะห์วะ
๑๐. คงไม่เหมือนกัน แต่ Possessive Case Plural คือ จัณฐวิวัติ พหุวณะ ด้วยศัพท์ ในคำจารึกหลักศิลา ครั้งพระเจ้าอโศก มหาราชที่ชนะที่สุด ศัพท์ ศัพท์ในคำ จารึกที่ปิปราะห์วะ ไม่ได้ที่ชนะ แต่ลายจำลอง คำจารึกที่ปิปราะห์วะ กับคำที่เขาอ่านแล้ว ไม่ต้องกัน จะเป็น จำลองไม่ถูกต้อง หรือว่าผสมผเสเข้า ยังถือเป็นแนไม่ได้ ด้วยสระอักษร อินโดปาฬิเป็นแต่ ชิดนิตหนึ่ง เช่น	ปฐมนุสนัน แห่งลัตว์และมนุษย์ ท.	สุกิตินัน สภคินัน สพุตทลัน ผู้เป็นพระภาดาภิเกียรติ อันงาม ฯ ล ฯ

ข้อสำหรับเทียบ	จารึกอโศก	จารึกปิปราะห์
+ ๗ ๙ ๓ ผู้จำลองอ่านไม่ออก เขียนพลั้งพลาด ก็เป็นได้ สันนิษฐาน คำจารึกที่ปิปราะห์ ถ้าจำลองไม่คลาด คง เป็นของเก่ากว่าคำจารึก ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ถ้าจำลองคลาด คงเป็น ของปูนเดียวกัน		

ပုဂ္ဂိုလ်များ၏ ဂုဏ်သတ္တိ

ကံ

က ကံ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

ကံသတ္တိ

ကံ သတ္တိ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

ကံ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

ကံ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

ကံသတ္တိ

ကံ သတ္တိ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

ကံ သတ္တိ ဝံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ ဝံ

คำจารึกหีบศิลาซึ่งมีสเตอเป็ปชุดได้ที่ตำบลปิปราะห์ะ
แขวงเมืองบัสติ แดนเนปอล ณ ประเทศอินเดีย
พระชินวรวงศ์จำลองส่งมา

	ปาฐะและคำแปล		ความ
∴ ๘	อีย	นี้	นี้ที่ฝังพระสรีริก-
๕๗๗๕ D 1	สลิลนิธเน	ที่ฝังพระสรีระ	ธาตุแห่งพระผู้มีพระ-
๗ D ๕	พุทธ	พระพุทธรเจ้า	ภาคพระพุทธรเจ้าของ
๗ ๙ ๐ ๖	ภควเต	แห่งพระผู้มีพระภาค	ศากยะพี่น้องชายผู้มี
๕๙ (๘๕?)	สกียน	ของศากยะ ท.	เกียรติงามพร้อมทั้ง
๕๙๙ ๗๙๕	สุกิตภติน	ผู้พี่น้องชายมี	พี่น้องหญิงพร้อมทั้ง
		เกียรติงาม	บุตรและชายา
๕๗๙ ๕๕๕	สภคินิกน	พร้อมทั้งพี่น้องหญิง	
๕๕ ๙ ๗๗๕	สप्तทลน	พร้อมทั้งบุตรและ	
		ชายา	

คำจารึกหลักศิลาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช
ที่ผาขัลลสิน้ำบุรพา ด้วยอักษรอินโดปาฬิ

คัดจากฉบับของ เมเยอเยเนราล คันนิงแฮม
ประกาศที่ ๑

	ปาฐะและคำแปล		ความ
:-cb'	อีย	นี้	อักษรประกาศ ข้อธรรมนี้ พระราชา ปิยทสิผู้เป็นที่รักของ เทวดาทั้งหลายโปรด เกล้าฯ ให้จารึกไว้แล้ว
D'8c6	ธัมมลิปิ	อักษรประกาศธรรม	
751'665	เทวานปิเยนา	ที่รักของเทวดา ท.	
66 755	ปิยทสินา	พระนามปิยทสิ	
(จก)	(ลยา)	อันพระราชา	
จ85(ง)	เลขปี (ตา)	ให้จารึกไว้แล้ว	ห้ามไม่ให้ใครๆ ฆ่า สัตว์เป็นทั้งหลาย ควร ต้องกรอุณา หมู่สัตว์ อนึ่ง อย่าพึงทำความ ชกชวนกัน (ฆ่าสัตว์)
๕๕	หิทา	ห้าม (?)	
I	โน	ไม่ให้	
f6	กิฉิ	ใครๆ	
๕๖	ชีเว	ซึ่งสัตว์เป็น ท.	
๕๗๗	อาลภิตุ	ฆ่า	

ปาฐะและคำแปล			ความ
๒๕	ปช	หมู่สัตว์	พระราชปิยทลีผู้ เป็นที่รักของเทวดา ทั้งหลาย ทรงเห็นโทษ แห่งความชักชวนกัน มากแท้ก็แต่มีความ ชักชวนบางอย่างที่ นับว่าดีของพระราช ปิยทลีผู้เป็นที่รักของ เทวดาทั้งหลายอยู่
๕๙๕๖	หิตวิเย	ควรต้องกรุณา	
๑๕๑	โนปิจ	อนึ่ง อย่า	
๒๕๕	สมาช	ความชักชวน	
๓๕๖	กฏวิเย	พึงทำ	
๓๕๖	พหุภี	มากแท้	
๕๕	โทสา	โทษ ท.	
๒๕๕๒	สเมชส	แห่งความชักชวน	
๕๕๑๕๖	เทวานปิเย	ที่รักของเทวดา ท.	
๕๖๒๕	ปิยทลี	พระนามปิยทลี	
๒๕	ลาช	พระราช	
๒๕๙	ทชติ	ทรงเห็น	
๓๐๕๑	อติปิจ	ก็แต่ มี	
๔๓๕๖	เอกติยา	บางเหล่า	
๒๕๕	สมาช	ความชักชวน ท.	
๕๑๕๙	สาธุมตา	ที่นับว่าดี	
๕๕๑๕๖๕	เทวานปิยสา	ที่รักของเทวดา ท.	

	ปาฐะและคำแปล	ความ
๕๗๕๕	ปิยทลี สา พระนามปิยทลี	เมื่อปางหลังในโรง ครัวใหญ่ของพระราชา ปิยทลีผู้เป็นที่รักของ เทวดาทั้งหลาย สัตว์ เป็นๆ มากหลายแสน ต้องถูกฆ่าแล้วทุกวันๆ สัตว์เป็นหลายแสน เหล่านี้ สำหรับแกง เท่านั้น เมื่อได้จารึก อักษรประกาศข้อธรรม นี้ไว้แล้ว สัตว์ทั้งหลาย ถูกฆ่าน้อยทีเดียว ผู้ บวงสรวงเทวดา ก็ไม่ ควรฆ่ามฤคบางเหล่า หรือมฤคอันเป็นที่รัก ของตน แม้สัตว์สาม เหล่านี้นักไม่ถูกฆ่าอีก
๕๕๑	ลาชีเน ของพระราชา	
๖๖	ปเล เมื่อปางหลัง	
๘๕๔๕	มหานสลิ ในโรงครัวใหญ่	
๖๕๑๕๗๗	เทวานปิยส ที่รักของเทวดา ท.	
๕๗๕๕๕	ปิยทลี สา พระนามปิยทลี	
๕๕๑	ลาชีเน แห่งพระราชา	
๗๕๕๖๖	อนุทิวส์ ทุกวันๆ	
๗๕๕	พหุณี มาก	
(๕๗)๖๕๖๕๕	(ปาน) สดสทธานิ แสนแห่งสัตว์ เป็นทั้งหลาย	
๗๖๕๕๕	อลัภยิสู ต้องฆ่าแล้ว	
๕๖๕๗๗	สุภายเส เพื่อแกงเท่านั้น	
∴ ๕๕	อิมาน แสนแห่งสัตว์นี้	
๗๕	ยทา เมื่อใด	
∴ ๗๖	อียัม นี้	
๗๕๕๕	ธัมมลิปิ อักษรประกาศธรรม	

	ปาฐะและคำแปล	ความ
ปจฺร	เลขิตา	จารึกไว้แล้ว
ส	ตทา	เมื่อนั้น
สจฺจ	ตนิเยวิ	น้อยที่เดียว
จจฺจ	ปานานิ	สัตว์เป็น ท.
นจกฺก	อลาภียติ	ย่อมถูกฆ่า
จจจจ	เทวานชลิ	ผู้บวชเทวดา (?)
จ	เอเก	บางเหล่า
จ	มิเค	ซึ่งมฤค ท.
จจ	เสปิเย	ที่รักของตน
จ	มิเค	ซึ่งมฤค ท.
ส จ	โน ฆเว	ไม่ควรฆ่า
จจจ	เอसानิปี	แม่นั้น
ส	ตินิ	สามเหล่า
จจจ	ปานานิ	สัตว์เป็น ท.
สจกฺก	โน อลาภียสตี	จักไม่ถูกฆ่า

ประกาศที่ ๒

ปาฐะและคำแปล

ความ

๕๖๖	สวด	ทั้งหมด	ในพระราชอาณาจักร
๕๕๕๕	วิจิตาสิ	ในแคว้นแคว้นที่ปราบ ไว้ได้แล้ว	ของพระราชาปิยทสิผู้ เป็นที่รักของเทวดาทั้ง
๖๕๕๕๕๕	เทวานปิยสา	ที่รักของเทวดา	หลายทุกตำบล (มี) ทั้ง
๕๕๕๕๕	ปิยทสิสา	ทรงพระนามปิยทสิ	หัวเมืองชั้นใน และหัว
๖๕๕	ลาชีเน	แห่งพระราช	เมืองชั้นนอกคือ เมือง
๕๕๕๕	เยจ อัมตา	เมืองชั้นในเหล่าใดด้วย	โจชา เมืองปัตนทียา
๕๕	มถ	อึ่ง	เมืองสาตียบุตร เมือง
๕๕	โจชา	เมืองโจชา	เกฐลบุตร เกะตาม
๕๕๕	ปัตนทียา	เมืองปัตนทียา	พันนิ คือเกาะลังกา
๕๕๕๕๕	สาตียบุตร	เมืองสาตียบุตร	ราชอาณาจักรอันติโยค
๖๕๕๕๕	เกฐลบุตร	เมืองเกฐลบุตร	และราชอาณาจักรโยนะ
๖๕๕๕๕	ตำพปนิ	เกาะตามพปนิ(ลังกา)	และป่าแห่งราชอาณาจักร
๕๕๕๕๕ ๕๕	อันติโยค	นาม ชื่ออันติโยค	จักรอันติโยคนั้น, พระ
๕๕๕๕๕๕๕	โยนลาชเน จ	และราชอาณาจักร	ราชาปิยทสิผู้เป็นที่รัก
๕๕๕๕๕๕๕	โยนะ		ของเทวดาทั้งหลาย
๕๕๕๕๕๕๕	อลัน	ป่า	ทรงทำการรักษาใช้สอง
๕๕๕๕๕๕๕๕๕	ตส อันติโยค	แห่งแคว้นอันติ	ประการ คือ การรักษา
	โยค	โยค	มนุษย์ ประการ ๑ การ
			รักษาสัตว์ของเลี้ยง
			ประการ ๑
			ในพระราชอาณาจักร
			หัวทุกตำบล

	ปาฐะและคำแปล	ความ
๒๖๑	สวต ในที่ทั้งปวง	ไม้ทั้งหลายที่เป็นยาครบ ทุกอย่างในที่ไหนไม่มี, พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เก็บหาไว้และจัดปลูก ไว้พร้อมทุกตำบล โปรด เกล้าฯ ให้ปลูกต้นไม้ทั้ง หลายไว้ข้างหนทาง และ ให้ขุดสระน้ำทั้งหลายไว้ สำหรับฝูงสัตว์และหมู่ มนุษย์ได้อาศัยบริโภค.
๕๖๕๙	หาโลปีตา จ ให้เก็บไว้แล้วด้วย	
๖๖๕๙	โลปาปีตา จ ให้ปลูกไว้แล้วด้วย	
๒๖๖๕	สวเมวา ทั้งปวงนั้นเทียว	
๕๖๖๕	มุลานิ จ รากไม้ ท. ด้วย	
๕๖๖๕	ผลานิ จ ผลไม้ ท. ด้วย	
๖๖๖๕	กยตร์ (?) ในที่ไหน	
๖๖๖๕	นาถิ ไม่มี	
๕๖๖๕	สวต ในที่ทั้งปวง	
๕๖๖๕	หาโลปีตา จ ให้เก็บไว้แล้วด้วย	
๕๖๖๕	โลปาปีตา จ ให้ปลูกไว้แล้วด้วย	
๕๖๖๕	มเตสุ ไกล่ทาง ท. (?)	
๕๖๖๕	ลุชา จ ต้นไม้ ท. ด้วย	
๕๖๖๕	มาหิถานิ ตั้งอยู่บนแผ่นดิน	
๕๖๖๕	อุทปานานิ บ่อน้ำ ท.	
๕๖๖๕	ขานาปีตานิ ให้ขุดไว้แล้ว	
๕๖๖๕	ปฐิโกคาย เพื่อความบริโภค	
๕๖๖๕	ปฐมนุสานิ แห้งสัตว์และ มนุษย์ ท.	

ทรงอ่านจารึกโบราณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเจริญเติบโตมาในสำนักของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นปราชญ์ทางโบราณคดีรุ่นแรกของประเทศไทย จึงได้ทรงซึมซับเอาพระปรีชาสามารถทางโบราณคดีของทั้ง ๒ พระองค์ไว้อย่างครบถ้วน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงค้นพบศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหลักที่ ๑ เป็นครั้งแรก และทรงอ่านศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงเป็นพระองค์แรกด้วย

สำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์นั้น มิได้ทรงสนพระทัยเฉพาะโบราณคดีของไทยเท่านั้น แต่ทรงสนพระทัยโบราณคดีของอินเดียด้วย ได้ทรงคัดลอกอักษรจารึกเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาของอินเดียโบราณไว้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อักษรจารึกโบราณต่างๆ ที่ปรากฏหรือค้นพบในประเทศไทย และทรงอ่านจารึกภาษาเขมรสมัยสุโขทัยเป็นพระองค์แรก

ด้วยสภาพแวดล้อมดังกล่าวแล้ว จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเอาพระทัยใส่ในเรื่องโบราณคดีมาตลอด ดังจะเห็นได้ว่า ได้ทรงรวบรวมและศึกษาเรื่องโบราณคดีในประเทศไทยไว้มิใช่น้อย

สำหรับโบราณคดีในอินเดียนั้น นับว่าสำคัญ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก และเป็นช่วงเวลาที่กำลังมีการขุดค้นทางโบราณคดีในอินเดียระยะแรกๆ จึงมีเรื่องให้ศึกษาได้มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพราะเป็นข้อมูลที่มีประโยชน์ต่อการเรียบเรียงพุทธประวัติที่ทรงพระนิพนธ์อยู่ จึงเป็นเหตุให้ทรงเอาพระทัยใส่ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับจารึกโบราณของอินเดียเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้จากจารึกเรื่องพระสารีริกธาตุที่ทรงศึกษาและวิเคราะห์อย่างละเอียดในหนังสือนี้ เมื่อท่านผู้อ่านได้อ่านพระนิพนธ์เรื่องนี้แล้ว ก็จะได้เห็นว่าทรงศึกษาและทรงรอบรู้ในเรื่องจารึกอินเดียโบราณถี่ถ้วนเพียงไร และกล่าวได้ว่า ทรงเป็นคนไทยคนแรกที่ย่านจารึกอินเดียโบราณเป็นครั้งแรกด้วย

๓

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอ่านคำจารึก
ว่าด้วยลายลักษณะพระบาทที่เมืองสุโขทัย

ทรงอ่านจารึก สุโขทัย

เรื่องคำจารึกว่าด้วยลายลักษณะพระบาท
 ที่เมืองสโขทัย
 เรื่องพระบาทจำลองที่เชิญจากวัดบรรลณ

နှိပ်ကပ်တရားကျပ
 ဘာသာပျက်စီးမှု
 ကလေးပညာတရား
 ချစ်ခင်အားရစွာ
 ဝိညာဉ်ကျေးဇူးတင်
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား

နှိပ်ကပ်တရားကျပ
 ဘာသာပျက်စီးမှု
 ကလေးပညာတရား
 ချစ်ခင်အားရစွာ
 ဝိညာဉ်ကျေးဇူးတင်
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား
 ကိုယ်ကျင့်တရား

แปลคำจากหลักเกณฑ์แล้วให้ทำ

จัดขึ้นแล้วเกิดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระประชวรในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๖
จัดโดยหม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร
จากพระประชวร พระองค์มีพระชนม์ชีพ ทรงพระประชวร
ทรงพระประชวรในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร
ทรงพระประชวรในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

- ๑ สวัสดิวัตน์ ลาปลักษณ์ในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
๒ สวัสดิวัตน์ ลาปลักษณ์ในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
๓ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร

- ๔ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร
๕ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร
๖ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร
๗ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ ทรงพระประชวร

- ๔๗-๕๕ สัตว์ตามเขาวงกต ภูเขาในดงเขาคิชฌกูฏ
- ๕๖-๖๒ สัตว์ตามเขาวงกต สัตว์ในดงเขาคิชฌกูฏ
- ๖๓ ยักษ์ในดงเขาวงกต สัตว์ในดงเขาคิชฌกูฏ
คือสัตว์ในดง
- ๖๔ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ
- ๖๕ สัตว์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๖๖ สัตว์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๖๗ สัตว์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๖๘ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๖๙ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๐ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๑ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๒ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๓ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๔ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง
- ๗๕ ยักษ์ในดงเขาคิชฌกูฏ สัตว์ในดง

๗๖ คระวิโก มกตาวะจ ๖

๗๗ สุจลล์ณภมโฬ แมลลเม็ทอ มโฬแมลลญ์ทอ
แมลลทบักจจาเปมโฬ ๖

๗๘

๗๙

๘๐ อุลโฬ โคอุฏฐกต ๖

๘๑ โกลโฬ มกตาวะจ ๖

๘๒ มุชฏา วัช็ทอ ในหมันสีเตตทัชฌันนัง แต่ยังไม่วัด,

๘๓ จตุหมันชา จุกตัง (เมื่อขาดสีแสด) ๖

๘๔ กัมมิโฬ กัมมุ

๘๕ กัมมิโฬ กัมมุเมย

๘๖ ชัณโฬ มกชัณโฬ: มุขมสีเทกัณโฬ มกชัณโฬ

มคทชกตโดยมชเฬ มลันนัมมชัณนัง

เบ็นจัมมกมกมชอเทอัย ทังชัณโฬมลันนัง

๘๗-๙๐ มกตาวจจโกก สวณคัณนจจจจจ ๖

๙๓-๑๐๔ โสฬส ทังหมันโฬก ทมหมันโฬก ๑๐ ๖

ทมเป็นมงคล ๑๐๘ เหล่านี้ (แต่มีศัพท์พระบาท
 ของพระพุทธรูปนี้) เป็นพระพุทธรูป ๑
 ที่พระพุทธรูปเจ้าของสมเด็จพระพุทธเจ้า
 วิจิตรศิลปเจ้าของสมเด็จพระเจ้า ๖

๕

เรื่องคำแปล

เวลาทำคำแปล มีสิ่งใดควรจัดไป ๆ ตามที่
 เป็นได้ของมนุษย์ อาจพลัดได้ เช่น ดอกอุบล แล ดอก
 ปรุทมา ขาบ แล จะหากรูปนี้ให้มัน มีอะไรจะแปลใน
 ทวีปน้อยลงก็มี จะแปลเป็นมนุษย์ หรือ เป็นสัตว์
 ปลาตัว ก็ไม่เหมือนกัน ทั้งคำพูด แล คำที่ลงมือก็มี
 ของมันก็มี ไม่ยากเย็นยากนัก ไม่เช่นนั้น ยากที่จะแปล
 ให้เหมาะ ^ล ๑๑๖

มดกลิ้ง แล ปลา แปลตามความเข้าใจในคำ
 สัมผัสทุก ๆ เพราะเป็นศัพท์แท้ ๆ สัตว์จริง ในความ
 สัมผัสทุก ๆ เป็น ศัพท์แท้ แปลตามพยางค์แล้ว ๆ
 ของพระคัมภีร์ คือ พระคัมภีร์ ความหมายของพระคัมภีร์
 แปลตามความจริง ของพระคัมภีร์ของ พระคัมภีร์
 ศัพท์จริง ๆ ของพระคัมภีร์ สัมผัสเป็นคำจริง ๆ
 ของพระคัมภีร์ คำจริง ๆ ในคำจริง ๆ ศัพท์จริง ๆ
 ศัพท์จริง ๆ ของพระคัมภีร์ ๑ แปลคำจริง ๆ
 ศัพท์

มงคลที่ ๔๓ จตุรุมพาทนัย ในหมันลือ สมิสกฤต
 แปลได้หลายอย่าง แต่แปลว่าลูกตมมี เพื่อจะเทียบยศ
 ทามในหมันลือแท้ ๆ

มงคลในหมันลือแท้ที่ขึ้นเหนือ ไม่ใส่ที่เทียบอีกแล้ว

๑ ลีลา อาเนนฺตมก

๑๑ ไทรณ์ เลาไร

๑๗ บัลลังก์ บัลลังก์

๒๒ ปทุมพุ่มพา ลาปตอกบัวพา ปทุมพาเทียบ

กมิดกับที่ ๑๗ และ ๒๐ แต่ใส่แทนไป

๕๗ ถังจิไป ทนตาเท่าทาม

๗๘ มกัโธ รูปพระนามน

๘๗ ลีลาภา โธม รูปโคแลลก

มงคลในตำราที่ใส่ที่เทียบทั้งนี้ ไม่เหมือนกับแต่ก่อน
 ที่แปลโดยอรรถาธิบายแล้วแต่บัดนี้ จัดเอาแปลใหม่ไว้

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

ଆସୁଛି ଶରଣରେ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

ଶରଣରେ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

କହୁଥାଏ ଶୁଭାଶାତ

- ๑๑ ไชยแก้ว (รวมประติมากรรม) ๖๐
 ๑๒ มัทรี เสวยนิมิต ๖๗
 ๑๓ พัดโบก พระเมรุมาศ ๖๑๐
 ๑๔ เทวาลัย เทวาลัย ๖๑๑
 ๑๕ ใบระกาประดับประดา ภาชนะทองคำใบระกาประดับประดา
 ๑๖ จักรพรรดิ พระเมรุมาศ ๖๑๔
 ๑๗ ปิ่นปักผม ปิ่นปักผม ๖๐
 ๑๘ ปิ่นปักผม ๖๑๕
 ๑๙ มณฑป พระเมรุมาศ ๖๑๖
 ๒๐ มณฑป ปิ่นปักผม ๖๑๗
 ๒๑ ราชรถประดับประดา ปิ่นปักผม ๖๑๘
 ๒๒ ปิ่นปักผม ๖๑๙
 ๒๓ ปิ่นปักผม ๖๒๐
 ๒๔ ปิ่นปักผม ๖๒๑
 ๒๕ ปิ่นปักผม ๖๒๒
 ๒๖ ปิ่นปักผม ๖๒๓
 ๒๗ ปิ่นปักผม ๖๒๔
 ๒๘ ปิ่นปักผม ๖๒๕

১০৭. ১৪/১১/১৯৭৬ ৭৬৬

६८ श्रीशङ्कराचार्यसंस्कृतः ॥ ६९

၁၈၈၆ ခုနှစ် ဧပြီလ ၁၀ ရက်နေ့

๓๐ จันทรวิภาต ๑๗๖๖ จันทรวิภาต ๗ ๒๖๗

๓๑ มกรัตน์ ๓๐ มกรัตน์ ๓๐ มกรัตน์ ๓๐ มกรัตน์ ๓๐

๓๒ จดทะเบียน ตามประมวลกฎหมายอาญา-๓๓

๓๓ ท้าวสีหะลิประหาร ท้าวป๋วยสอทมิฬเมษะวงศ์ ๓๔-๓๕

๓๔ จักกวัตร ๗ ลาภะปนูปะการะกัมมัตถะวิธานะ ๓๓

๓๕ ราชบุรินทร์ นายบุญชู จันทรกิจ และ

က) အမျိုး အမျိုး ၇ မှ

๓๗ ไม้จันทน์ ๑ ๓๘

๓๘-๔๔ สำนักรมรณคดี สำนักรบพิตร ๗ มี ๑๔๖-๔๘

45-50 నల్లని బట్టలు, బాబుగారు కుడిచేతులు.

HW-125173 y 60N-22

๕๒-๕๘ สหกรรมมณฑลฯ สมุดบันทึก/ใบเสร็จ/ใบกำกับ ๕๒-๖๐

๕๗ กวีนิพนธ์ นว-๗/๑๓/๖๒ ๗๐

- ๗๕ จลาพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- x ๗๖ จลาพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- x ๗๗ หฐีพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๗๘ มกนิ รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๗๙ นววิมิต ๑๐๗ รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๐ กนิพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๑ กนิพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๒ กนิพิก รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๓ มกนิ รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- x ๘๔ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๕ จาณิกนิ รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๖ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๘๗-๙๐ จาณิกนิ รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๙๑-๙๒ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๙๓-๑๐๐ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๙๑-๙๒ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘
- ๙๓-๑๐๐ ไกฬวิมิต รุปรพะชาภักวลาพิก ๖๘

၁။ မင်းတရားတို့

၂။ မင်းတရားတို့

၃။ မင်းတရားတို့

ปุณฺณการุณฺณมสฺสวโรหิตมฺหิ ^๑ ^๒ ^๓ ^๔ ^๕ ^๖ ^๗ ^๘ ^๙ ^{๑๐} ^{๑๑} ^{๑๒} ^{๑๓} ^{๑๔} ^{๑๕} ^{๑๖} ^{๑๗} ^{๑๘} ^{๑๙} ^{๒๐} ^{๒๑} ^{๒๒} ^{๒๓} ^{๒๔} ^{๒๕} ^{๒๖} ^{๒๗} ^{๒๘} ^{๒๙} ^{๓๐} ^{๓๑} ^{๓๒} ^{๓๓} ^{๓๔} ^{๓๕} ^{๓๖} ^{๓๗} ^{๓๘} ^{๓๙} ^{๔๐} ^{๔๑} ^{๔๒} ^{๔๓} ^{๔๔} ^{๔๕} ^{๔๖} ^{๔๗} ^{๔๘} ^{๔๙} ^{๕๐} ^{๕๑} ^{๕๒} ^{๕๓} ^{๕๔} ^{๕๕} ^{๕๖} ^{๕๗} ^{๕๘} ^{๕๙} ^{๖๐} ^{๖๑} ^{๖๒} ^{๖๓} ^{๖๔} ^{๖๕} ^{๖๖} ^{๖๗} ^{๖๘} ^{๖๙} ^{๗๐} ^{๗๑} ^{๗๒} ^{๗๓} ^{๗๔} ^{๗๕} ^{๗๖} ^{๗๗} ^{๗๘} ^{๗๙} ^{๘๐} ^{๘๑} ^{๘๒} ^{๘๓} ^{๘๔} ^{๘๕} ^{๘๖} ^{๘๗} ^{๘๘} ^{๘๙} ^{๙๐} ^{๙๑} ^{๙๒} ^{๙๓} ^{๙๔} ^{๙๕} ^{๙๖} ^{๙๗} ^{๙๘} ^{๙๙} ^{๑๐๐}

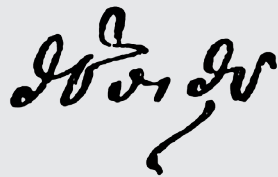
ในกาลเมื่อจุลศักราช ๑๒๖๕ ปี พ.ศ. ๒๒๐๘ ^๑ ^๒ ^๓ ^๔ ^๕ ^๖ ^๗ ^๘ ^๙ ^{๑๐} ^{๑๑} ^{๑๒} ^{๑๓} ^{๑๔} ^{๑๕} ^{๑๖} ^{๑๗} ^{๑๘} ^{๑๙} ^{๒๐} ^{๒๑} ^{๒๒} ^{๒๓} ^{๒๔} ^{๒๕} ^{๒๖} ^{๒๗} ^{๒๘} ^{๒๙} ^{๓๐} ^{๓๑} ^{๓๒} ^{๓๓} ^{๓๔} ^{๓๕} ^{๓๖} ^{๓๗} ^{๓๘} ^{๓๙} ^{๔๐} ^{๔๑} ^{๔๒} ^{๔๓} ^{๔๔} ^{๔๕} ^{๔๖} ^{๔๗} ^{๔๘} ^{๔๙} ^{๕๐} ^{๕๑} ^{๕๒} ^{๕๓} ^{๕๔} ^{๕๕} ^{๕๖} ^{๕๗} ^{๕๘} ^{๕๙} ^{๖๐} ^{๖๑} ^{๖๒} ^{๖๓} ^{๖๔} ^{๖๕} ^{๖๖} ^{๖๗} ^{๖๘} ^{๖๙} ^{๗๐} ^{๗๑} ^{๗๒} ^{๗๓} ^{๗๔} ^{๗๕} ^{๗๖} ^{๗๗} ^{๗๘} ^{๗๙} ^{๘๐} ^{๘๑} ^{๘๒} ^{๘๓} ^{๘๔} ^{๘๕} ^{๘๖} ^{๘๗} ^{๘๘} ^{๘๙} ^{๙๐} ^{๙๑} ^{๙๒} ^{๙๓} ^{๙๔} ^{๙๕} ^{๙๖} ^{๙๗} ^{๙๘} ^{๙๙} ^{๑๐๐}

ในกาลเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๘ ^๑ ^๒ ^๓ ^๔ ^๕ ^๖ ^๗ ^๘ ^๙ ^{๑๐} ^{๑๑} ^{๑๒} ^{๑๓} ^{๑๔} ^{๑๕} ^{๑๖} ^{๑๗} ^{๑๘} ^{๑๙} ^{๒๐} ^{๒๑} ^{๒๒} ^{๒๓} ^{๒๔} ^{๒๕} ^{๒๖} ^{๒๗} ^{๒๘} ^{๒๙} ^{๓๐} ^{๓๑} ^{๓๒} ^{๓๓} ^{๓๔} ^{๓๕} ^{๓๖} ^{๓๗} ^{๓๘} ^{๓๙} ^{๔๐} ^{๔๑} ^{๔๒} ^{๔๓} ^{๔๔} ^{๔๕} ^{๔๖} ^{๔๗} ^{๔๘} ^{๔๙} ^{๕๐} ^{๕๑} ^{๕๒} ^{๕๓} ^{๕๔} ^{๕๕} ^{๕๖} ^{๕๗} ^{๕๘} ^{๕๙} ^{๖๐} ^{๖๑} ^{๖๒} ^{๖๓} ^{๖๔} ^{๖๕} ^{๖๖} ^{๖๗} ^{๖๘} ^{๖๙} ^{๗๐} ^{๗๑} ^{๗๒} ^{๗๓} ^{๗๔} ^{๗๕} ^{๗๖} ^{๗๗} ^{๗๘} ^{๗๙} ^{๘๐} ^{๘๑} ^{๘๒} ^{๘๓} ^{๘๔} ^{๘๕} ^{๘๖} ^{๘๗} ^{๘๘} ^{๘๙} ^{๙๐} ^{๙๑} ^{๙๒} ^{๙๓} ^{๙๔} ^{๙๕} ^{๙๖} ^{๙๗} ^{๙๘} ^{๙๙} ^{๑๐๐}

[illegible]

ยังไม่ผิด จึงยังหาได้ลือกสั่ง
 มาถวายไม่ กษัตริย์นั้นก็ยัง
 พยาบาทผู้ที่จ้องอำนาจนั้นไม่ได้
 ความอยู่ต่อไป แก่แล้วได้ทราบ
 ความแปรการใจ จึงจะกราบทูล
 มาให้ทรงทราบภายหลัง.

ควรจะได้จริงแต่จะโปรด.

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๙ มิถุนายน ร.ศ.๑๒๘

ทูล สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

อักษรจารึกหลักศิลาที่เมืองสุโขทัย ซึ่งประทานมานั้น จัปพิจารณา เข้าก็รู้สึกว่ามันง่ายที่จะเอาความให้ได้ละเอียดๆ ลายลักษณะพระบาท มีที่มา เป็นแน่ แต่หม่อมฉันไม่ชำนาญในทางนี้ ถามพระผู้ใหญ่ในเวลานี้ก็ไม่มีใครรู้เหมือนกัน ต้องรอหาฉบับสอบฯ ได้มาจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ฉบับหนึ่ง เป็นคำแปลของเก่า พอสันนิษฐานได้ว่าเป็นโครงเดียวกัน แต่แปรรูปจนถึงไม่สังเกตละเอียดจะรู้ไม่ได้ แต่พอใช้เป็นเครื่องเทียบได้หลายแห่ง ปลดเปลื้องข้อที่ติดขัดให้ลุล่วงไปได้มาก ยังอยู่อีก ๒ แห่ง แต่ก็พออนุมานได้คร่าวๆ มาถึงการแปล ในเวลานี้ใช้ ศัพท์ที่เนื่องมาจากภาษาสันสกฤตหลาย แห่ง จะแปลตั้งรูปอย่างไร เป็นความยากอยู่ๆ พระบาทนี้ ไม่ใช่ประดิษฐ์ ขึ้นตามลำพังความคิดของพวกถือพระพุทธศาสนา มีมาในลัทธิพราหมณ์ เหมือนกัน แต่เป็นพระบาทของพระเป็นเจ้าของพวกเขา ลายก็มีจักรแลบริวาร ดูกันๆ อันจะแปลในขั้นต้นต้องตั้งลงให้เป็นหลักก่อน ศัพท์ที่มีที่มาเช่น สิริวิจุโณ ลายลักษณะชื่อ ศรีวิตุสะ แล โสวตฤโก ลายลักษณะชื่อ สุวสุติกะ ต้องแปลตามมูลเดิม ภายหลังจึงควรรู้ว่าศัพท์นั้นๆ ผู้ประดิษฐ์ลายลักษณะ พระบาทหมายเอาอะไร เช่น ศัพท์ต้นหมายเอานางสองแฉ่ง ศัพท์หลัง หมายเอาสายสร้อย เป็นต้นฯ ในที่นี้ ได้แปลอย่างขั้นต้น จะค้นเทียบตลอด ลงมาจนถึงสอบกับรูปในลายลักษณะพระบาทโบราณ จะต้องใช้เวลามาก แลหม่อมฉันไม่ชำนาญในทางสันนิษฐานรูปภาพด้วย ถ้าโปรดให้ผู้เข้าใจใน ทางนั้นสอบ คงจะได้ความอีกฯ คำอ่านคำแปลนี้ จัดว่าเป็นอันทำได้ดีที่สุดใน ตามสามารถเพียงนี้เท่านั้นฯ

พิจารณาเรื่องนี้อยู่ หม่อมฉันได้ความสันนิษฐานว่า คำจารึกหลัก ศิลาที่สุโขทัยกับคำแปลในหนังสือนานาสถิติพุทธคุณ เป็นโครงเดียวกัน ฉบับหลังแต่งออกจากฉบับก่อนฯ ข้อนี้อาจเห็นได้ ด้วยคำเริ่มต้นแลลงท้าย ก็เค้าเดียวกัน เป็นแต่แก้ไขถ้อยคำพอปิดอย่าให้รู้ว่าเอาอย่างเท่านั้น บทใน คาถาที่เป็นคำผสม เช่น จตุโร ที่ป่า เป็นต้น ยังคงอยู่ทั้งๆ ตอนลำดับมงคล

นับแต่ที่ตรงลำดับกันทีเดียวอย่าง ๑ คลาดกันเพียง ๑ อย่างหนึ่ง คลาดเพียง ๒ หรือ ๓ อย่างหนึ่ง มีเป็นอันมาก ที่ไกลกันมีบ้าง แต่น้อยอย่างนั้นก็แลเห็นได้ว่า เพราะจัดพวกสัตว์เป็นต้น ให้เข้าหมวดกันๆ ผู้แต่งแก้ไขชั้นหลัง มีความรู้ในมคธภาษาทรมลงๆ ส่วนคำจาริกนั้น รอนาด้วยภาษาที่ตึกกว่ามาก แต่ครั้งจาริกความรู้ในมคธภาษาออกจะเรียวเต็มทีกระมังไม่เช่นนั้น ผู้บัญชาการแลผู้ทำไม่มีความรู้ในภาษานี้เลยๆ คำจาริกจึงผิดมากนัก ความตั้งใจก็จะทำนองจาริกมนต์ ไม่เพื่อสำหรับให้รู้เรื่อง สันนิษฐานเห็นว่า ได้แบบมาจากลังกา สังเกตหนังสือที่เขียนผิดในนั้น พวกหนึ่งอักษรขอมรูปต่างกัน แต่อักษรลังกาคลายกัน เช่น จ กับ ว ห กับ ปา เป็นต้น อีกพวกหนึ่ง พลาดในคำที่รูปอักษรขอมคล้ายกัน เช่น จา กับ ปา ช กับ ฎ เป็นต้น ส่อให้เห็นว่า แปลไม่ออกๆ ข้อนี้น่าจะจริง สมด้วยเรื่องนิมนต์พระมหาสวามีลังกามาอยู่ที่อัมพวัน เมืองศรีสัชนาลัย มีแจ้งในคำจาริกอื่นๆ

หม่อมฉันขอถวายเรื่องอื่นที่ได้เรียบเรียงเกี่ยวกับคำจาริกนั้นมาพร้อมกับสำเนาคำจาริกเดิมๆ สำเนานั้นถูกตัวสัตว์กัดชำรุดบ้าง แต่จะถ่ายอย่างไว้ได้ๆ

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด

มณฑลราชโกษา

อ่านคำจารึกหลักศิลาที่เมืองสุโขทัย

ปาเทสุ ยสส ชาตานิ
 เอกเมกมปิ เอเตสุ
 สพุพากาเรหิ สมปนฺนํ
 ตสฺส ปาทตเลเสว
 ลีริวจฺโห จ โสวตฺถิ
 องฺกุโส เจว ปาสาทิ
 เสตฉตตตฺตจ ชคโค จ
 โมรหตถกมฺมฺหิสิ
 อุปลํ นีลรตตตฺตจ
 สมฺพุทฺโธ ปุณฺณปาตตฺตจ
 จกฺกวาฬํ จ นชคฺคา
 จตุโร จ มหาทีปา
 ทกฺขิณาวฏฺฏสงฺโข จ

เทว จกฺกานิ มเหสิโน
 สหสฺสสารสเนมิกํ
 สสณฺจานสนามกํ
 สมฺภูตานิ อิมานิ จ
 นนฺทิวฏฺฏวฏฺฏสกา
 ปิจฺฉจ วทฺธมานกํ
 ตาลวณฺฑํ จ วิชนํ
 ปตฺโต ทามมณฺธิมปิ จ
 ปทุมมปิ ตเถว จ
 ปุณฺณชฺฌา จ หิมวา
 เมรุ สุริยจนฺทิมมา
 ทวิสทสฺสปริตฺตกา
 สปริโส จกฺกวตฺติ จ

ยมกำ เหมมจฉนบจ
 สตต คงคา มหาเสลา
 ปฏาโกปิจ ปาฏงกี
 สุวณฺณสีหพยุคโฆ จ
 วารโณปิ จ สพุเพเต
 เกลาสปพุฟโต ห์โส
 เอราวโณ กรวิโก
 (กุกกุฏ^๑) กุสุโก โกณโจ
 กิณฺโรวโร กิณฺโรวรี ปกฺขี
 จกามาวจรา โลกา
 อฏฺฐตุตฺตรสํ ตสฺส
 ปรีวารานิ จกุกสฺส

จกุกํ ฐชณฺจ กุมภีโล
 ตถา สตต มหาสรา
 สุวณฺณวาลวีชนี
 วลาโห อสฺสโปสโธ
 ราชสทฺเทน อวฺหยา
 จกวาโก จ วาสูกี
 สุวณฺณมโร ส (วีชี^๑)
 หรีนาวา จตุมฺมุขา
 ชีวณฺชีวกนามโก
 พุรหมฺโลกา จ โสฬส
 มงฺคลานิ อิมานิ จ
 จกุกปาหํ นมามิหํ ฯ

^๑ คำในศิลาจารึกที่ชำรุดหายไป แต่ลงไว้ให้เต็ม ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสันนิษฐาน
 (ดูในคำอธิบายคำแปลต่อไป)

แปลคำจารึกหลักศิลาที่เมืองสุโขทัย

จักรทั้งสองเกิดที่พระบาทของพระพุทธรเจ้าผู้แสวงหาประโยชน์ใหญ่แก่
สัตวโลกพระองค์ใด ในจักรทั้งสองนั้นจักรดวงหนึ่งๆ มีกงและมีก้านหนึ่ง ถึง
พร้อมด้วยอาการทั้งปวง พร้อมด้วยสัณฐานพร้อมด้วยนามๆ นามอันเป็นมงคล
เหล่านี้ เกิดมีแล้วที่ฝ่าพระบาทนั้นแลของพระพุทธรเจ้าพระองค์นั้น คือ

๑. **สิริวิจุโณ** ลายลักษณ์ เช่น พระโลมาที่พระอุระพระนารายณ์
สัณฐานเหมือนดอกไม้สี่กลีบกางออก พระนารายณ์
เองก็ว่า ฯ
๒. **ไสวตติ** ลายลักษณ์ เรียก สิวตติกะ เป็นนิมิตแห่งสุขมงคล
สัณฐานทางเป็นสี่แฉกเช่นทางเขนปลายหักหันไป
ตามกัน ฯ
๓. **นันทิยาวภูโณ** ดอกนันทิยาวภู ซึ่งแปลกันว่าดอกพุด อาจเป็น
มะเดื่อก็ได้ อันเป็นนิมิตแห่งมงคล ฯ
๔. **วฏฺสโก** สังวาล ฯ
๕. **องกุโส** ขอช้าง ฯ
๖. **ปาสาทิ** ปราสาท ฯ
๗. **ปีรุ** ตั้งที่นั่ง ฯ
๘. **วทุมานกั** ไม่ทราบว่าจะอะไร ตามพยัญชนะ ว่าของอันเจริญ
หรือให้เจริญ ได้แก่ของขวัญ หนังสือเก่าแปลว่า
ไบศรี เข้าที่อยู่ ฯ
๙. **เสตจตุดิ** เสวตฉัตร ฯ
๑๐. **ขคโค** พระขรรค์ ฯ

๑๑. **ตาลวนุท** พัดใบตาล ฯ
๑๒. **วิชณี** พัดหรือแส้วิชณี สำหรับโบกหรือปิด ฯ ต่อไปมี
แส้ช้ดอยู่ ในที่นี้ควรเป็นพัดสำหรับโบก ฯ
๑๓. **โมรหตุถก** กำหามนกยูง ฯ
๑๔. **อุณหีส** พระมงกุฎ หรือกรอบพระพักตร์ เป็นเครื่องต้น
สำหรับประดับพระราชอิศริยยศของพระราชา ฯ
๑๕. **ปตุโต** บาตร ฯ
๑๖. **ทามมณิ** พวงมณี ฯ
๑๗. **นีลุปปล** ดอกอุบลขาว ฯ
๑๘. **รตตูปปล** ดอกอุบลแดง ฯ
๑๙. **นีลปทุม** ดอกประทุมขาว ฯ
๒๐. **รตตปทุม** ดอกประทุมแดง ฯ
๒๑. **สมุทุโ** ท้องทะเล ฯ
๒๒. **ปฺณณปาต** ชันน้ำ (ภาชนะอันเต็ม) ฯ
๒๓. **ปฺณณมโ** หม้อน้ำ ฯ
๒๔. **หิมวา** ป่าหรือเขาหิมพานต์ ฯ
๒๕. **จกกวาฬ** เขาจักรวาล ฯ
๒๖. **นขคคา** เขาหลวง ฯ
๒๗. **เมรุ** เขาพระสุเมรุ ฯ
- ๒๘.-๒๙. **สุริยจันทิมา** พระอาทิตย์ พระจันทร์ ฯ
- ๓๐.-๓๑. **จตุโร มหาทีปา** ทวีปใหญ่สี่ ฯ

๓๔.-๓๕.	ทวิสหสฺสปริตตกา	ทวีปน้อยๆ สองพัน ๑
๓๖.	ทกฺขิณาวณฺณสงฺขโย	สังข์ทักษิณาวรรณ ๑
๓๗.	สปริโส จกฺกวตฺติ	พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมทั้งราชบริวาร ๑
๓๘.	ยมกํ เหมมจฺจํ	ปลาทองคำ ๑
๓๙.	จกฺกํ	จักร ๑
๔๐.	ธชฺ	ธงธวัช หนังสือเก่าแปลว่า ธงชาย ๑
๔๑.	กุมภฺภิลो	จระเข้ ๑
๔๒.-๔๘.	สตตฺ คจฺคา	แม่น้ำเจ็ดตำบล ๑
๔๙.-๕๕.	สตตฺ มหาเสลา	ภูเขาใหญ่เจ็ดชั้น ๑
๕๖.-๖๒.	สตตฺ มหาสรา	สระใหญ่เจ็ดตำบล ๑
๖๓.	ปฏฺฏาโก	ธงปฏาก หนังสือเก่าว่า ธงสี่เหลี่ยม คือ ธงสี่มุม ๑
๖๔.	ปาฏฺฏกึ	คานหาม ๑
๖๕.	สุวณฺณวาลวิชนี	แสทอง ๑
๖๖.	สุวณฺณสีโห	ราชสีห์ทอง ๑
๖๗.	สุวณฺณพยุคโม	เลื้อทอง ๑
๖๘.	วลาโห อสุโส	พระยาม้าลาห ๑
๖๙.	อุโปสโถ	ช้างอุโปสถ ๑
๗๐.	วารณราชา	พระยาช้าง ๑
๗๑.	เกลสสปพฺพโต	เขาไกลาส ๑
๗๒.	หังสราชา	พระยาหงส์ ๑
๗๓.	จกฺวาโก	พระยานกจากพราก ๑
๗๔.	วาสูกึ	พระยานาคชื่อว่าสุกึ ๑
๗๕.	เอราวโณ	ช้างเอราวัณ ๑

๗๖. กรวิโก	นกการเวก ๑
๗๗. สุวณฺณภมโร	แมลงผึ้งทอง หรือแมลงภูทอง แมลงทับ ก็อาจเป็นได้ ๑
๗๘. (ลิขี	นกยูง)
๗๙. (กุกกุฏโก	ไก่)
๘๐. อุตฺโท	โคอุศุภราช ๑
๘๑. โกณฺโจ	นกกาเรียน ๑
๘๒. หรินาวา	เรือทอง ในหนังสือเก่าก็ว่าเช่นนี้ แต่ยังไม่แน่ใจ ๑
๘๓. จตุมฺมุขา	ลูกศร (มีปลายสี่แฉก) ๑
๘๔. กิณฺนโร	กิณรผู้
๘๕. กิณฺนรี	กิณรเมีย
๘๖. ชีวณฺชิโว	นกชีวณฺชิวะ หนังสือเก่าแปลว่า นกพริก นกพรดกก็เคยแปล ฝรั่งเศสนิษฐานว่า เป็นจำพวกนกหางยาวเพื่อย ที่เรียกว่า ฟีลันต์ ^๑ ๑
๘๗.-๙๒. จกามาวจราโลกา	สวรรค์กามาวจร ๖ ชั้น ๑
๙๓.-๑๐๘. โสฬส พุทฺทมโลกา	พรหมโลก ๑๖ ชั้น ๑

นามเป็นมงคล ๑๐๘ เหล่านี้ (เกิดมีที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้านั้น)
เป็นบริวารแห่งจักร๑ ข้างพระพุทธเจ้าขอถวายนมัสการพระบาทอันวิจิตรด้วย
ลายจักรนั้นแล๑

^๑ pheasant.

อธิบายคำแปล

เลขนำคำ นับมงคลโดยลำดับไป๑ การนับนี้เป็นโดยอนุমানอาจพลาดได้ เช่นดอกอุบลแลดอกประทุมขาบแดง จะแจกเป็นสี่เช่นนี้หรือจะย่นอย่างไร ทวีปน้อยสองพัน จะนับเป็นหนึ่งหรือเป็นสอง ปลาตู้ก็เหมือนกัน ทั้งคำขาดแลคำที่ฉงนก็ยังมี อย่างไรก็ดี คงไม่ยากเยื้องมากนัก ไม่เช่นนั้น ยากที่จะนับให้เหมาะ ๑๐๘ ๑

มงคลที่ ๑ แลที่ ๒ แปลตามความเข้าใจในภาษาสันสกฤต เพราะเป็นศัพท์เก่า ๑ **สิริวโจ** ในภาษาสันสกฤตเป็น **ศรีวตุสะ** แปลตามพยัญชนะว่า ที่รักของพระศรีคือพระลักษมี เทพมหาลีของพระนารายณ์ แปลตามความว่า องค์พระนารายณ์เองอย่างหนึ่ง พระโลมาที่พระอุระของพระนารายณ์ ถัดฐานเหมือนดอกไม้สี่กลีบกางออกอย่างหนึ่ง คำหลังได้ในคำว่า **ศรีวตุสธารี** ท่านผู้ทรงไว้ซึ่ง **ศรีวตุสะ** ๑ แต่ศัพท์ **วโจ** หรือ **วตุสะ** นี้แปลว่าลูกโคก็ได้ แปลว่าลูกรักก็ได้ สุดแล้วแต่จะเข้ากับศัพท์อื่นอันจะบังความให้รู้ว่าได้แก่อะไร ในหนังสือเก่าแปล **สิริวโจ** ว่านางสองแฉ่น คือสองกระจก เฝื่อนัก เป็นชื่อของหญิง มากับศัพท์อื่น เช่น **พาลวตุสา** หญิงมีลูกอ่อน ๑ แต่ครั้งเริ่มเขียนลายลักษณ์พระบาทนั้น จะเข้าใจว่าอะไรไม่แจ้ง ๑

มงคลที่ ๓ เป็นอันเข้าใจถูกกันว่า ไม่ชื่อนั้นทียาวฏ ไทยว่าดอกพุดม ฝรั่งว่าไม้จำพวกที่เรียกว่าฟิค คำหลังนี้ชอบกล เพราะไม้มะเดื่อเป็นของที่ใช้ในมงคลอย่างสูง ๑ ต้นไม้ทองเงินใช้ในการมงคล จะตามอย่างไม้นี้กระมัง ๑

มงคลที่ ๒๖ แยกกับในหนังสือเก่า สันนิษฐานว่า เป็นเพราะรูปพยัญชนะเขียนเป็นอักษรขอมคล้ายกัน อาจอ่านไขว้เขวกันไปได้ ๑

มงคลที่ ๗๘ เทียบตามลักษณะคาถาเป็นศัพท์มี ๒ อักษร ตัวต้น รัสสะ ตัวปลายทีฆะ ยากที่จะสันนิษฐาน แต่เมื่อจะเทียบกับมงคลในหนังสือเก่าที่ยังเหลือ มีทางจะเป็น ลิชี ที่แปลว่า นกยูงก็ได้ ว่าไกก็ได้ โดยพยัญชนะ

ว่า ลัตว์มีหงอน แต่ศัพท์นี้หมายเอานกยูงเป็นที่ตั้ง ๆ

มงคลที่ ๗๙ เทียบตามลักษณะคาถาเหมือนกัน เป็นศัพท์มี ๓ อักษร มีอักษร ก ทำยศัพท์ ที่เข้าสมาสเข้าสนธิกับศัพท์อุสโกเหลืออยู่ ยากที่สันนิษฐานเทียบกับมงคลในหนังสือเก่าที่ยังเหลือ มีทางจะเป็นได้ สอง **กุกกุก** คือ ไก่ หรือ **มยุรก** คือ นกยูง ๓ อักษรทำยศัพท์ต้น เป็น นะคะ อันต้องห้ามในคำฉันท์ อย่างเอกโทษโทโทษต้องห้ามในคำโคลง ส่วนศัพท์หลังไม่มีคำหา ๖ ถ้านกยูงได้ในมงคลที่ ๗๘ แล้ว ในที่นี้ก็น่าจะเป็น **กุกกุก** การเรียงคาถาเช่นนี้ จะถือจุกจิกก็ไม่น่าจะเป็นได้ ๖ ยอมให้มีคำหา ทางนี้ ดีกว่าจะเข้าใจ ลีซี ว่า ไก่ ๆ

มงคลที่ ๘๒ **หรินาวา** ที่แปลว่าเรือทองนั้น ยังไม่แน่ใจ เป็นศัพท์ที่แปลก มา ค้นก็ไม่ได้เค้าเงื่อน ๆ

มงคลที่ ๘๓ **จตุมมุขา** นั้น ในหนังสือสันสกฤต แปลได้หลายอย่าง แต่ แปลว่าลูกศรนั้น เพื่อจะเทียบกับจามรในหนังสือเก่า ๆ

มงคลในหนังสือเก่าที่ยังเหลือ ไม่มีที่เทียบอีก ๗ คือ

๑. สตติ	พระแสงหอก ๆ
๑๑. โตรณ	เส้าใต้ ๆ
๑๗. ปลลฺงโก	บัลลังก์ ๆ
๒๒. ปทุมํ ปุณฺทรี	ลายดอกบัวขาว ปทุมํ ควรจะเทียบกันได้กับที่ ๑๔ แลที่ ๒๐ แต่สืต่างไป ๆ
๕๙. กจฺจโป	พระยาเต้าทอง ๆ
๗๘. มงฺกโร	รูปพระยามังกร ๆ
๗๙. สวจฺจกา เณฺ	รูปโคแลลูก ๆ

มงคลในคำจารึกมีที่เทียบทั้งนั้น แยกกันบ้างแต่การนับซึ่งเป็นโดย อนุমানของผู้แปลด้วย จัดเอาเป็นแน่ไม่ได้ ๆ

**คาถาพรรณนาลายลักษณ์พระบาท
รวบรวมจากหนังสืออนานาสุสดีพุทธคุณแปล**

ปาเทสุ ยสฺส ชาทานิ
 นานากาเรหิ ปุณฺณานิ
 สตฺตี จ สิริวฺจโห จ
 โสวตฺถิโก วมฺมิโส จ
 องฺกุลํ จกํ ปาสาทิ
 ขคฺโค จ ตาลปณฺณณจ
 อุณฺหิโส ปลฺลงฺโก ปตฺโต
 รตฺตเสตฺตปฺปลณฺเจว
 ปุณฺณมฺโห ปุณฺณปาฏี
 หิมวา จ สีเนรุ จ
 นกขตฺตา จตุโร ทิปา
 จกฺกวตฺตาวมฺมิ สงฺโข

เทว จกฺกานิ สุกมฺมโต
 วนฺเทตํ ปุริสฺสฺสฺสํ
 นนฺทียาวมฺมเมว จ
 วทฺธมฺมานณจ ปีกํ
 ไตรณํ จตฺตเมว จ
 โมรปิตฺตทวิชนี
 มณฺธิทามํ นีลุปฺปลํ
 ปทุมํ ปุณฺธุรี ตถา
 สมฺพุทฺโธ จกฺกาวพิกํ
 สุริโย จนฺทิมาทถา
 ทวิสทฺสปริวารา
 จามโร มจฺจยฺยคลํ

สดุด สดุด มหาคงคา
 กจณโป สัมมาโร จ
 ปาณุกี วาสวีนี
 จทนต์โต วาสูกี นาโค
 สีสหราช พุยคชราช
 วลาหโก อุตโท จ
 สวจจกา ตถา เณ
 กรวิโก มยุโร จ
 จากวากทิสโซ เจว
 จกามาจรา เทวา
 ทิสสนเต ยสสุ ปาเทสุ
 วุนทามิ ตมห์ สมนมา-

มหาเสลา มหาสรา
 ฐชปฏากเมว จ
 เกลาสปพพโต ตถา
 หัสโส ฆมรกกุกุณ
 เอราวณโณ อุโปสโธ
 หรินาวา จ มงฺกโร
 กิณฺโณโร กิณฺโณรีปี จ
 โกณจราช ตถาว จ
 ชีวณชีวกนามโก
 พรหมโลกา จ โสฬส
 สมพุทฺธส มเหสิโน
 สมพุทฺธ ปุริสาสภ ๑

ลายลักษณะพระบาท ๑๐๘
ในหนังสือนานานุสสติพุทธคุณแปลของเก่า ๆ

เลขหน้าคำ นับมงคลโดยลำดับไปตามหนังสือนั้นๆ เลขท้ายคำบอก
 ลำดับมงคลในคำจารึกหลักศิลาที่เมืองสุโขทัย ฯ เลขสูญ บอกว่าไม่มี ฯ

๑. สดุดิ	พระแสงหอก ฯ ๐
๒. สิริวิจุโ	นางสองแฉ่น ฯ ๑ ฯ นี้เข้าใจผิด
๓. นนุทียาฏฐ์	ดอกพุด ฯ ๓
๔. โสวตถิโก	สร้อย ฯ ๒ ฯ นี้เข้าใจผิด
๕. วัณโ	สายสังวาล ฯ ๔
๖. วฑฒมาน	ใบศรี ฯ ๘
๗. ปีก	ตั้ง ฯ ๗
๘. องกุส	พระแสงขอ ฯ ๕
๙. จก	จักรวรุฑ ฯ ๓๙
๑๐. ปาสาโท	ปราสาท ฯ ๖
๑๑. โตรณ	เสาใต้ (ซุ้มประตูก็ว่า) ฯ ๐
๑๒. จตุต	เสวตฉัตร ฯ ๙
๑๓. ขคุโค	พระแสงขรรค์ ฯ ๑๐
๑๔. ตาลปณณ	ตาลปัตร ฯ ๑๑
๑๕. โมรปิณชกรวิชนี	พัดหางนกยูง ฯ
	โมรปิณชโก ก่าหางนกยูง ฯ ๑๓
	วิชนี พัด ฯ ๑๒
๑๖. อุณฺหิโส	พระมหามงกุฎ ฯ ๑๔

๑๗. ปลุลงโก	บัลลังก์ ฯ ๐
๑๘. ปตุโต	บาตร ฯ ๑๕
๑๙. มณิหามิ	พวงแก้ว ฯ ๑๖
๒๐. นีลุปปลั	อุบลเขียว ฯ ๑๗
๒๑. รตตเสตูปปลั	อุบลแดงแลอุบลขาว ฯ
	รตตูปปลั อุบลแดง ฯ ๑๘
๒๒. ปทุมปฺณทริ	ลายดอกบัวขาว ฯ ๐
๒๓. ปฺณณมโณ	หม้อเต็มด้วยน้ำ ฯ ๒๓
๒๔. ปฺณณปาณิ	ถาดเต็มด้วยน้ำ ฯ ๒๒
๒๕. สมุทโท	พระมหาสมุทร ฯ ๒๑
๒๖. จกกวาฬัก	เขาชอบจักรวาล ฯ ๒๕
๒๗. หิมวา	เขาคิมพานต์ ฯ ๒๔
๒๘. ลินรุ	เขาพระเมรุราช ฯ ๒๗
๒๙. สุริโย	พระอาทิตย์ ฯ ๒๘
๓๐. จนุทิมมา	ลายวงจันทร์ ฯ ๒๙
๓๑. นกขตตะ	ดาวนักษัตรฤกษ์ ๒๗ ดวง ฯ ๒๖
๓๒. จตุโร ทิปา	ทวี่ปใหญ่หิ้งสี่ ฯ ๓๐-๓๓
๓๓. ทวิสหสุสปริวารา	ทวี่ปน้อยสองพันเป็นปริวาร ฯ ๓๔-๓๕
๓๔. จกกวตฺติ	ลายเป็นรูปพระยาจักรพัทธราชา ฯ ๓๗
๓๕. อาวณฺสฺสโข	ลายเป็นรูปสังข์ทักษิณาวรรต ฯ ๓๖
๓๖. จามโร	จามรทอง ฯ ๘๓

๖๙. ภมโร	รูปพระยาแมลงภู่ทอง ฯ ๗๗
๗๐. กุกุกุโณ	รูปพระยาไก่เถื่อน ฯ ๐
๗๑. สีสหราชอาณาจักร	รูปพระยาไกรศรีสีหราช ฯ ๖๖
๗๒. พุคฺคหราชอาณาจักร	รูปพระยาเสือโคร่ง ฯ ๖๗
๗๓. เอราวัณ	รูปช้างเอราวัณ ฯ ๗๕
๗๔. อุโปสถ	รูปพระยาक्षสาร์สีทอง ชื่อว่าอุโปสถ ฯ ๖๙
๗๕. วลาหโก	รูปพระยาม้าวลาห ฯ ๖๘
๗๖. อุตฺโต	รูปพระยาโคอุศุมราช ฯ ๘๐
๗๗. หรินาวา	เรือทอง ฯ ๘๒
๗๘. มงฺกโร	รูปพระยามังกร ฯ ๐
๗๙. สวจุจกา เหน	รูปโคแลลภู ฯ ๐
๘๐. กิณฺนโร	รูปกิณรผู้ ฯ ๘๔
๘๑. กิณฺนรี	รูปนางกิณร ฯ ๘๕
๘๒. กรวิโก	พระยานกการเวก ฯ ๗๖
๘๓. มยฺมโร	พระยานกยูง ฯ ๐
๘๔. โกญจราชอาณาจักร	รูปพระยานกกาเรียน ฯ ๘๑
๘๕. จากวาทิโซ	รูปพระยานกจากพราภ ฯ ๗๓
๘๖. ชีวณชีวกนามโก	รูปพระยานกพริก ฯ ๘๖
๘๗.-๙๒. ฌกามาจรา เทวา	รูปฌกามาจร ทั้ง ๖ ชั้นฟ้า ฯ ๘๗-๙๒
๙๓.-๑๐๘. โสฬส พรหมโลกา	รูปชั้นมหาพรหม ทั้ง ๑๖ เหล่า ฯ

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ด้านสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

กับ สังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์

พระพุทธศาสนากับสังคมไทยนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดมาแต่โบราณ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ฉะนั้นไม่ว่าจะมองในมิติใด ก็จะทำให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาหรือคณะสงฆ์กับสังคมไทยมีความเกี่ยวข้องกันไม่มากก็น้อย ในลักษณะอนุเคราะห์ที่เกื้อกูลกัน สังคมอุปถัมภ์บำรุงคณะสงฆ์ด้วย วัตรธรรม คณะสงฆ์ก็อนุเคราะห์ที่เกื้อกูลสังคมด้วยศาสนธรรม แต่ว่าจะมากหรือน้อยก็เป็นไปตามภาวะการณ์ของยุคสมัย

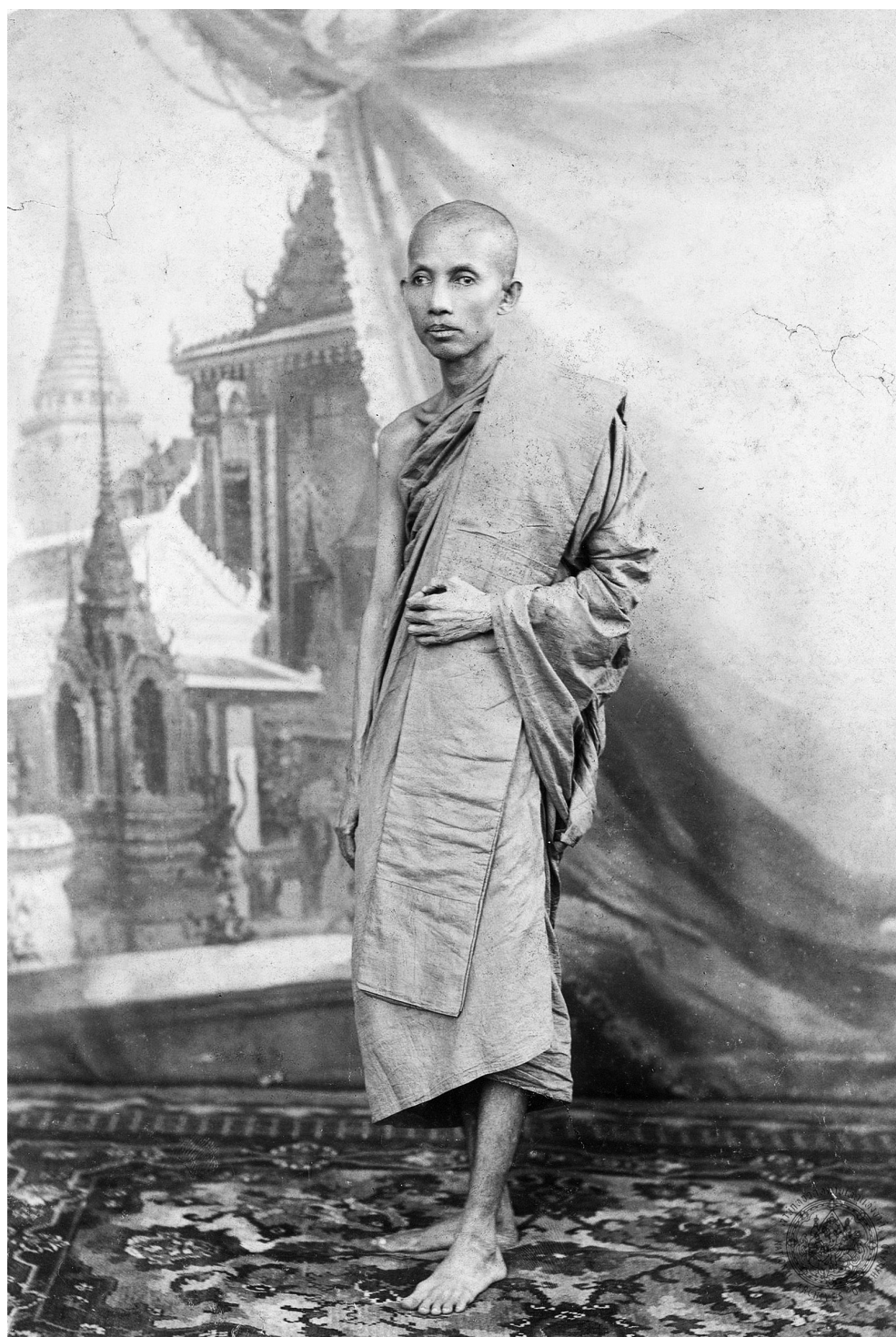
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประทาน
พระโอวาทตักเตือนนิสิตทั้งหลายอยู่
เสมอว่า “เธอเองก็ดี นิกายของเธอเอง
ก็ดี จะดีเพียงไร พึงวินิจฉัยด้วยการ
ทำประโยชน์แก่คนทั้งหลายแถมกว้าง
เพียงไร แต่ก่อนมาพระดีแต่ตัวก็ยัง
เป็นที่นับถือของผู้อื่นได้ แต่ในบัดนี้ มี
คนนับถือน้อยลง ต้องทำประโยชน์แก่
ผู้อื่น จึงทรงอยู่ได้ จึงดำเนินตามปฏิปทา
ของสมเด็จพระบรมศาสดา”

พระดำรัสสั้นๆนี้ สะท้อนให้เห็นพระ
วิสัยทรรศน์หลายด้าน ด้านหนึ่งแสดง
ให้เห็นว่า ทรงเห็นว่าสังคมเปลี่ยนแปลง
ไปไม่คงเดิม คณะสงฆ์จะยังคงดำเนิน
ไปในวิถีเดิมๆ ไม่ได้ ต้องปรับตัวให้
เหมาะสมกับสภาพสังคมที่เคลื่อนไหว
เปลี่ยนแปลง อีกด้านหนึ่ง สะท้อนให้
เห็นว่า พระสงฆ์ที่ดี ไม่ใช่ผู้มุ่งทำดีโดย
ปลีกตัวละทิ้งสังคมที่ตนอาศัยอยู่ แต่
ต้องเป็นผู้รู้จักทำประโยชน์แก่สังคม
ตามสมควรแก่สถานภาพ และอีกด้าน

หนึ่ง สะท้อนให้เห็นว่า ทรงเข้าพระทัย
ถึงแก่นแท้หรือหลักการสำคัญของ
พระพุทธศาสนาว่า พระพุทธศาสนานั้น
เป็นศาสนาเพื่อสังคมและโลก ตาม
พระพุทธรพจน์ที่ว่า พุทธชนพิชิต พุทธชน-
สุขาย โลกานุกมปาย โดยดูพระพุทธร-
จริยาเป็นเยี่ยงอย่าง

ในส่วนพระปฏิปทาและพระจริยวัตร
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์
นั้น เราก็จะเห็นได้ว่า พระภิกษุที่
ทรงปฏิบัติ หรือพระโอวาทสั่งสอนทั้ง
ในรูปแบบของพระพิพนธ์ หรือพระ
โอวาทานุสาสนีต่างๆ ล้วนทรงมุ่งให้ผู้
อ่านผู้ฟังเข้าใจถึงธรรมชาติของชีวิตคือ
มนุษย์ ธรรมชาติของโลกคือสังคม ตาม
หลักการของพระพุทธศาสนา หรือตาม
แนวของพระพุทธจริยาทั้งนั้น

แม้พระภิกษุปฏิบัติงานในทางคณะสงฆ์
เช่น การปรับปรุงการคณะสงฆ์ การ
เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ก็ล้วน
สะท้อนพระวิสัยทรรศน์ในด้านต่างๆ
ดังกล่าวข้างต้นได้เป็นอย่างดี

จัดระเบียบ การปกครอง คณะสงฆ์

คณะสงฆ์เป็นส่วนสำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นผู้ธำรงรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่และสืบทอดต่อมา นับแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน

สำหรับในประเทศไทย ผู้ที่มีส่วนสำคัญในการดำรงรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ คือ องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระพุทธศาสนูปถัมภก ที่เป็นมรดกสืบทอดมาทางราชประเพณีแต่โบราณ

พระมหากษัตริย์ไทยทรงถือเป็นพระราชภาระในอันที่จะธำรงรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา โดยทรงอุปถัมภ์บำรุงคณะสงฆ์ในฐานะผู้สืบทอดพระพุทธศาสนา ให้เรียบร้อยมั่นคงด้วยประการต่างๆ กล่าวคือ

ทรงจัดให้พระสงฆ์ได้ศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ไตรปิฎก ที่เรียกว่า **ศึกษาพระปริยัติธรรม** แล้วจัดการสอบความรู้ ที่เรียกว่า **แปลพระปริยัติธรรม** หรือ **สอบสนามหลวง** อันหมายถึงสอบในสนามของพระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์รูปใดสอบได้ก็ทรงตั้งเป็นเปรียญ แล้วถวายนิยัตยภักดิ์ปจจัยบำรุง เพื่อให้มีกำลังในการปฏิบัติพระศาสนาต่อไป

ทรงจัดการปกครองสังฆมณฑล โดยการพระราชทานสมณศักดิ์และทรงแต่งตั้งพระสงฆ์ให้มีตำแหน่งหน้าที่ เช่นเป็นเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะเมือง เป็นต้น เพื่อปกครองดูแลกันตามฐานานุรูป

เมื่อเกิดคดีความหรืออธิกรณ์ขึ้นในหมู่สงฆ์ ทรงเป็นพระราชธุระวินิจฉัยตัดสิน เพื่อความเรียบร้อยดีงามในหมู่สงฆ์

ทรงสถาปนาเสนาสนสงฆ์ถวายไว้ในพระพุทธรศาสนา สำหรับเป็นที่สำนักปฏิบัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และเป็นที่บำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนาของพุทธมามกะพุทธมามิกา อันเป็นที่มาของพระอารามหลวง คือพระอารามที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างหรือบุคคลอื่นสร้างน้อมเกล้าฯ ถวาย

ทรงเอาพระทัยใส่ในการบูรณปฏิสังขรณ์พุทธสถานและวัดวาอาราม
ต่างๆ ไม่ให้เสื่อมโทรม

การทั้งปวงดังกล่าวมานี้ ก็เพื่ออุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ให้มีสัปปายะ
คือ ความสะดวกเหมาะสมแก่การประพฤติพรหมจรรย์เจริญเนกขัมม-
ปฏิบัติ อันจะยังผลดีแก่การธำรงรักษาพระพุทธศาสนาให้สถิตสถาพร

โดยที่พระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณมาทรงตระหนักถึงความสำคัญ
และความเจริญมั่นคงของคณะสงฆ์ จึงได้ทรงเอาพระทัยใส่ในการ
ปกครองดูแลคณะสงฆ์เป็นการพิเศษ ดังปรากฏหลักฐานมาแต่ครั้ง
กรุงศรีอยุธยาว่า ทรงพระกรุณาโปรดตั้งหน่วยงานขึ้น สำหรับกำกับ
ดูแลกิจการคณะสงฆ์โดยเฉพาะเรียกว่า **กรมพระธรรมการ** และทรง
ตั้งขุนนางผู้ใหญ่ที่ **ออกญาพระเสด็จ** หรือ **พระยาพระเสด็จสุเรน-
ทราธิบดี** เป็นหัวหน้ารับพระบรมราชโองการโดยตรงและบังคับบัญชา
ราชการอย่างสิทธิขาด

ธรรมเนียมราชการที่คฤหัสถ์ทำหน้าที่ปกครองดูแลการคณะสงฆ์
ดังกล่าวนี้ได้ถือเป็นแบบปฏิบัติสืบมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ตาม
ธรรมเนียมนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์โดยตรง
โดยมีขุนนางผู้ใหญ่หรือเจ้านายชั้นสูงเป็นผู้สนองพระบรมราชโองการ
ต่างพระเนตรพระกรรณ

ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงเป็นไปตามแบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ การปกครองคณะสงฆ์แบ่งเป็น ๓ คณะได้แก่

คณะเหนือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะ **คณะใต้ สมเด็จพระพนรัตน์** เป็นเจ้าคณะ **คณะอรัญวาสี สมเด็จพระพุฒาจารย์*** เป็นเจ้าคณะ

ถึงรัชกาลที่ ๓ ตั้งคณะใหม่ขึ้นอีกคณะหนึ่ง คือ **คณะกลาง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส** แต่ครั้งทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นเจ้าคณะ

ถึงรัชกาลที่ ๕ มีการเปลี่ยนแปลง คือ คณะธรรมยุตได้รับการยกขึ้นเป็นคณะใหญ่อีกคณะหนึ่ง โดย **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์** ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นบวรวัชรสิริยพันธุ์ เป็นเจ้าคณะใหญ่พระองค์แรก และต่อมา **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น เป็นเจ้าคณะใหญ่ และมีการเปลี่ยนแปลงเจ้าคณะใหญ่ดังนี้ **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา ปุสฺสเทโว)** เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ **สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ พุทฺธิสิริ)** เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะใต้ **หม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (หม่อมเจ้าทัต)** เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง **พระโพธิวงศาจารย์ (แสง)** เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี ต่อมาเปลี่ยนเป็น **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน)**

* เดิมเขียนเป็น พุทธาจารย์ มาในรัชกาลที่ ๔ จึงแก้เป็น พุฒาจารย์

การปกครองคณะสงฆ์แต่โบราณมากระทั่งถึงตอนต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ว่า **“แต่ก่อนคณะแยกกันครอง หรือ บางสมัยมีสังฆราช ก็เจริญอายุพรรษา มียุ่ก็เป็นเพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำหน้าที่สังฆราช”** และทรงอธิบายไว้ในอีกแห่งหนึ่งว่า **“คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอัน จะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการ สั่ง เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พุดทางเจ้าคณะรูปนั้นๆ”**

ตามพระอธิบายนี้แสดงให้เห็นว่า แต่ก่อนมาคณะสงฆ์ปกครอง โดยคฤหัสถ์ คฤหัสถ์ผู้ทำหน้าที่ปกครองพระสงฆ์ต่างพระเนตรพระ กรรณ ส่วนใหญ่เป็นเจ้านายชั้นสูง หรือขุนนางผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระ ราชหฤทัย ตัวอย่างเช่นในยุคกรุงรัตนโกสินทร์

ในรัชกาลที่ ๑ คือ พระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ในรัชกาลที่ ๒ คือ กรมหมื่นรักษัรณเรศ พระนามเดิม พระองค์ เจ้าไกรสร ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ได้กำกับกรม ธรรมการมาจนถึงรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๓ คือ กรมหมื่นสรไกรวิจิต พระนามเดิม พระองค์ เจ้าสุทัศน์ ซึ่งเป็นพระราชปิตุลา ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๔ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบ ปรีภักษ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าชายกลาง ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยา เธอในรัชกาลที่ ๔

พระองค์ต่อมา คือ กรมหมื่นอุดมรัตนารักษ์ พระนามเดิม พระองค์ เจ้าอรณพ ซึ่งเป็นพระภาคิไนย ในรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๕ คือ เจ้าพระยาวิชิตรวงค์วุฒิกโร (ม.ร.ว.คลี สุทัศน์)

ในยุครัชกาลที่ ๕ นี้เอง ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเข้ามาเกี่ยวข้องกับการปกครองคณะสงฆ์เริ่มแต่ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ขณะมีพระชนมายุ ๓๓ พรรษา

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงรับภาระอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อขยายการศึกษาขึ้นพื้นฐาน หรือขั้นประถมศึกษา ไปสู่ราษฎรทั่วทุกภูมิภาคของประเทศเป็นครั้งแรก

ในการจัดการศึกษาหัวเมืองในครั้งนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงพบความไม่เรียบร้อยในหมู่พระสงฆ์เป็นอันมาก ทั้งในด้านความประพฤติ การศึกษา และการสั่งสอน อันรวมลงในเรื่องของการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งของการพัฒนาการศึกษาของชาติในขณะนั้น พระองค์ทรงเห็นว่า การจัดการศึกษาของบ้านเมืองซึ่งมีวัดและพระสงฆ์เป็นพื้นฐานนั้น จะเจริญก้าวหน้าไปด้วยดี ต้องจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยไปพร้อมกันด้วย มิฉะนั้นผู้อำนวยการก็ไม่อาจจัดการต่างๆ ให้ลุล่วงไปได้โดยสะดวก

ด้วยเหตุผลดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้ถวายพระพรแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ควรจะให้ผู้อำนวยการศึกษามีหน้าที่จัดการคณะสงฆ์ คือการจัดการด้านการปกครองพระสงฆ์ด้วย ดังความตอนหนึ่งในลายพระหัตถ์ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“เมื่อทรงพระกรุณาโปรดให้ผู้อำนวยการจัดการคณะด้วย วิธีปกครองคงจะดีขึ้น”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบในพระดำริดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้ทรงเริ่มการปรับปรุงแก้ไขการปกครองคณะสงฆ์โดยทรงเริ่มกำหนดแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ให้ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองนำไปปรับปรุงการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่างๆ ให้เข้าระเบียบเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ.๑๑๘) เป็นลำดับมา

ผลจากการที่พระองค์ทรงปรับปรุงแก้ไขการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นตลอดพระราชอาณาจักร เป็นเหตุให้เกิดพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขึ้นในเวลาต่อมา ซึ่งเป็นครั้งแรกที่เกิดมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ขึ้นในประเทศไทย และได้ทรงอธิบายให้เห็นว่า ภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงพึงอยู่ ๓ ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑ พระวินัย ๑ จาริต ๑

นับว่า พระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มปรับปรุงการคณะสงฆ์ของไทยให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และทรงเป็นผู้วางแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์จนกลายมาเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกของไทย ดังความปรากฏในประกาศพระบรมราชโองการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ตอนหนึ่งว่า “เมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ได้โปรดให้พระราชอาคันตุกะหลายรูปออกไปจัดการศึกษาตามอารามในหัวเมือง และได้ทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จเจ้าพระยา-คณะเจ้าคณะใหญ่ ให้ทรงรับภาระธุระอำนวยการนั้นในฝ่ายสมณะ... พระสงฆ์เถรานุเถระและเจ้าพนักงานในฝ่ายฆราวาสได้ช่วยกันจัดและอำนวยการตามพระราชดำริด้วยความสามารถและอุตสาหะ อันเป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้เห็นความเจริญในการเล่าเรียน ตลอดจนความเรียบร้อยในการปกครองสังฆมณฑลขึ้นโดยลำดับมา จนบัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถึงเวลาอันสมควรจะตั้งเป็นแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ให้มั่นคงเรียบร้อยได้แล้ว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ เดือนมิถุนายน ร.ศ.๑๒๑” ในขณะที่ตั้งพระราชบัญญัตินี้ วังสมเด็จเจ้าพระยาสังฆราช มีแต่เจ้าคณะใหญ่ ๔ คณะ ต่างปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน

ตามพระราชบัญญัตินี้จึงกำหนดให้เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง พร้อมด้วยเจ้าคณะรองอีก ๔ รูป รวมเป็น ๘ รูป เป็นมหาเถรสมาคม **“เป็นพระมหาเถระที่ทรงปรีชาในการพระศาสนาและการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป”** ของพระมหากษัตริย์

มหาเถรสมาคมชุดแรกตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
ร.ศ.๑๒๑ คือ

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรง
พระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต
๒. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง ปญฺญาทีโป) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ
๓. สมเด็จพระวันรัต (ทิต อุทโย) เจ้าคณะใหญ่คณะใต้
๔. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฤทธิ์ ธมฺมสิริ) เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง
๕. พระสาสนโสภณ (อ่อน อหฺมฺสโก) เจ้าคณะรองคณะธรรมยุต
๖. พระพิมลธรรม (ยัง เขมาภิริโต) เจ้าคณะรองคณะเหนือ
๗. พระธรรมวโรดม (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) เจ้าคณะรองคณะใต้
๘. พระพรหมมุนี (เขียว จนฺทสิริ) เจ้าคณะรองคณะกลาง

ส่วนการปกครองตามพระราชบัญญัตินี้ กำหนดให้มีเจ้าคณะปกครองลด
หลั่นกันไปตามลำดับ คือ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง
และเจ้าอาวาส

เมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ขึ้นแล้ว
พระราชอาณัติผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองก็ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑล
ชุดแรกตามพระราชบัญญัตินี้ คือ

๑. พระสาสนโสภณ (อ่อน อธิสโก) วัดราชประดิษฐสถิตมหา-
สีมาราม เป็นเจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ

๒. พระธรรมโกศาจารย์ (แพ ตีละสุนทร) วัดสุทัศน์เทพวราราม
เป็นเจ้าคณะมณฑลนครไชยศรี

๓. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (ม.ร.ว.เจริญ ภาวนนุโท) วัดระฆัง
โฆสิตาราม เป็นเจ้าคณะมณฑลนครสวรรค์

๔. พระธรรมราชาวัตร (แสง พุทธิพิทักษ์) วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ
เป็นเจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า

๕. พระเทพกระวี (ถม วราสโย) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นเจ้า
คณะมณฑลพิษณุโลก

๖. พระเทพมุนี (แก้ว) วัดประยุรวงศาวาส เป็นเจ้าคณะมณฑล
นครราชสีมา

๗. พระเทพเมธี (เข้ม ธมฺมสโร) วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะมณฑล
ชุมพร

๘. พระราชมนู (เจริญ ภาวนวโร) วัดเทพศิรินทราวาส เป็นเจ้า
คณะมณฑลปราจีนบุรี

๙. พระสุคุณคณาภรณ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศวิหาร
เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี

๑๐. พระเมธาธรรมรส (ท้วม กณฺณวโร) วัดพิชัยญาติการาม เป็น
เจ้าคณะมณฑลภูเก็ต

๑๑. พระอมรโมลี (ชม สุตมาจาโร) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะ
มณฑลราชบุรี

๑๒. พระญาณรักขิต (จันทร์ สิริจนฺโท) วัดสุปัฏนาราม อุบลราชธานี
เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน

๑๓. พระศิริธรรมมนู (ม่วง รตนทุโร) วัดท่าโพธิ์ นครศรีธรรมราช
เป็นเจ้าคณะมณฑลนครศรีธรรมราช

๑๔. พระอุดรคณาภรณ์ (ชุ่ม) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็น
เจ้าคณะมณฑลบูรพา

ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ นี้ คณะสงฆ์ก็ยังคงปกครองโดยคฤหัสถ์ คือพระมหากษัตริย์ โดยมีเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการสั่ง ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงอธิบายไว้ว่า

“ในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ ว่างสมเด็จพระมหาสมณและสมเด็จพระสังฆราช... มีแต่สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่บัญชาการเป็นอิสระแผนกหนึ่งๆ เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๔ อำนาจบัญชาการอันรวมกัน ตกอยู่แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการตามธรรมเนียม เสนาบดีบัญชาเองตามลำพัง ถ้าเป็นการพิเศษ เสนาบดีกราบบังคมทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติ แล้วรับพระบรมราชโองการออกคำสั่ง กล่าวอีกโวหารหนึ่ง เสนาบดีมีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รั้งตำแหน่งสังฆราช”

มหาเถรสมาคม ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกตามพระราชบัญญัตินี้ แม้จะเป็นเพียงที่ทรงปรึกษาการพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ ขององค์พระมหากษัตริย์ แต่ก็นับว่าเป็นก้าวแรกที่ทำให้พระสงฆ์มีบทบาทต่อการปกครองคณะสงฆ์มากขึ้นกว่าแต่ก่อนที่ผ่านมา และเป็นการวางแนวทางแก่การปกครองคณะสงฆ์ที่จะพัฒนาต่อไปในอนาคต

แม้การคณะสงฆ์ในยุคนี้จะยังคงอยู่ภายใต้การปกครองของคฤหัสถ์ แต่การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงพระดำริปรับปรุงแก้ไขมาเป็นลำดับจนเกิดมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกขึ้นนั้น ได้ทำให้คณะสงฆ์มีแบบแผนในการปกครอง อันเป็นเหตุให้การคณะสงฆ์เป็นไปอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยมากขึ้น พระสงฆ์มีการปกครองดูแลกันอย่างทั่วถึง มีระเบียบปฏิบัติที่เป็นอันเดียวกันตลอดพระราชอาณาจักร ทำให้การคณะสงฆ์เรียบร้อยขึ้นทั้งด้านความประพฤติ การศึกษาเล่าเรียน และการสั่งสอน การปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงพระดำริจัดทำขึ้นครั้งนี้นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรให้เป็นไปอย่างมีแบบแผนเป็นอันเดียวกัน โดยมีพระธรรมวินัยเป็นหลัก และมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นส่วนอุดหนุน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเริ่มปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์มาตั้งแต่ครั้งทรงอำนาจการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ อันเป็นผลจากการที่ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองออกไปตรวจเพื่อจัดการศึกษาในหัวเมืองต่างๆ ได้พบเห็นความไม่เรียบร้อยของคณะสงฆ์ในหัวเมืองนั้นๆ เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพระดำริปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ในด้านต่างๆ มาโดยลำดับ ก่อให้เกิดผลดีแก่การคณะสงฆ์เป็นที่ประจักษ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเป็นแบบแผนที่ดีควรจะได้ตราไว้ให้เป็นแบบแผนอย่างมั่นคงถาวรต่อไปจึงได้ทรงตั้งเป็นพระราชบัญญัติขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เรียกว่า **พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑**

การปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ในครั้งนั้น นับเป็นการปรับปรุงขั้นพื้นฐาน เพราะในขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นและทรงสมณศักดิ์เป็นเพียงสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเท่านั้น จึงยังไม่มีอำนาจในการปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ได้อย่างเต็มที่

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเศกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จพระสังฆราช

ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชกาลที่ ๖ นั้น ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งเป็นพระนามที่เกิดขึ้นในครั้งนี้เป็นครั้งแรก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้น ครั้นทรงดำรงสมณศักดิ์ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ครั้งใหญ่ กล่าวคือ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ อันเป็นขวบปีแรกที่ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ได้มีลายพระหัตถ์ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ทรงเสนอแนะว่า

“แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราช ก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เป็น แต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำหน้าที่สังฆราช ผลเป็นอย่างไรบ้าง มีอาจว่าพระให้เรียบริบร้อยได้ เพราะไม่ได้เป็นพระด้วยกัน ไม่มีความรู้ในฝ่ายพระทั่วถึง ไม่รู้ธรรมาศัยของพระแจ้งชัด เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่สามารถเพื่อจะรับความเสียหายอันเกิดขึ้นแล้ว แลเพื่อจะบำรุงให้ดีขึ้น ได้แต่ทำๆ ไปเช่นนั้น... ผลที่มีก็คือ ความเสื่อมทรามของพระสงฆ์อันค่อยเป็นไปโดยลำดับ ในเวลานี้ ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้นหน้าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้า แลการจะดีขึ้น”

จากพระดำรัสแนะนำดังกล่าว ปรากฏว่าอีก ๖ เดือนต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มอบถวายการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนาแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ดังความในหนังสือกระทรวงธรรมการแจ้งแก่เจ้าคณะมณฑลว่า

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระธุระปกครอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้เป็นมหาสังฆปริณายกพระองค์นั้นก็ทรงรับพระภาระนั้นแล้ว ชื่อว่าได้มีพระสังฆราชซึ่งเป็นผู้ทรงปกครองกิจการพระศาสนาอยู่ในบัดนี้โดยจริงแล้ว เหตุฉะนั้น การที่จะจัดการปกครองคณะและวัดวาอารามก็ดี อันเป็นหน้าที่แท้ของพระสังฆราช ก็ควรที่จะกราบทูลหาหรือขอพระวินิจฉัยได้โดยตรง”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็น สมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริง และทรงเป็นผู้ทำให้พระได้ปกครองพระกันเอง ตามหลักพระธรรมวินัย นับแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา เพราะก่อนหน้านั้น แม้จะมีสมเด็จพระสังฆราช ก็มิได้อยู่แต่เพียงเป็นกิตติมศักดิ์ มิได้ทรงทำหน้าที่ทางการปกครอง เพราะเจ้ากรมธรรมการหรือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ทำหน้าที่สังฆราชบัญชาการคณะสงฆ์ต่างพระเนตรพระกรรณ

การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มีความสำคัญในประวัติการปกครองคณะสงฆ์ของไทย เพราะเป็นการทำให้คณะสงฆ์พ้นจากการปกครองของคฤหัสถ์และได้เป็นแบบแผนที่ยึดถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาในการปกครองคณะสงฆ์ของไทยจวบจนทุกวันนี้

การที่พระองค์ได้รับถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์เป็นสิทธิขาดนั้น นับว่าเป็นประโยชน์ต่อการคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก เพราะเป็นโอกาสให้พระองค์สามารถปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยได้อย่างเต็มที่ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นก็มิทรงปล่อยโอกาสให้ผ่านพ้นไปโดยเปล่าประโยชน์ พระองค์ได้ทรงปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ในด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่องเป็นลำดับมานับแต่ปีแรกที่ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเศก

การปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ของพระองค์มิได้ทรงดำเนินการอย่างหักห้ามพรวดด้วยซ้ำ แต่ทรงแก้ไขอย่างค่อยเป็นค่อยไปด้วยวิธีการที่ละมุนละม่อมแต่เด็ดขาด โดยยึดพระธรรมวินัยเป็นหลัก อนุโลมตามจารีตอันดีงาม และดำเนินตามแบบแผนแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ดังที่ทรงแนะนำเจ้าคณะทั้งหลายอยู่เสมอว่า

“การฝ่ายคณะสงฆ์แปลกจากการฝ่ายบ้านเมือง การฝ่ายคณะสงฆ์สำคัญที่คุมบริษัทไว้อยู่ การปกครองจะได้บ้างเสียบ้างก็ทำเนา

การปกครองควรจัดให้เข้ารูปอย่างอาจารย์ปกครองศิษย์ รูปใดเป็นอาจารย์อยู่ในท้องถิ่น ควรยกอุปถัมภ์เป็นเจ้าคณะ ทำอะไรไม่ได้ก็เอาไว้เป็นตัวเซ็ดหาผู้อื่นช่วยดีกว่า

เมื่อจะจัดการปกครอง เช่น เลือกตั้งเจ้าคณะ จะต้องมุ่งตามประเพณีเดิมก่อน คือ เลือกตั้งผู้ที่เป็นอาจารย์ในท้องถิ่น

แต่ถึงเวลาควรใช้อำนาจ ก็ควรใช้ แต่ต้องให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องก็แล้วกัน ใจฉันชอบ เวลาอ่อนก็ให้อ่อนโยนอย่าอ่อนแอ เวลาจะแข็งก็ให้แข็งแรงอย่าแข็งกระด้าง”

พระดำริเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ซึ่งเป็นการปรับปรุงแก้ไขให้การคณะสงฆ์ มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยดีขึ้นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงดำเนินการมาตลอดระยะเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลนั้นมีจำนวนมาก เฉพาะที่สำคัญควรนำมากล่าวให้ปรากฏ คือ

พ.ศ. ๒๔๕๔ อันเป็นขวปีแรกที่ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเศก ได้ทรงพระดำริดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ให้เหมาะสมและเป็นระเบียบ นับแต่ตราตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไปจนถึงตราเจ้าอาวาส โดยดวงตราตำแหน่งในแต่ละคณะจะมีสัญลักษณ์เป็นที่หมายเป็นระเบียบเดียวกันตลอดทั้งคณะ ตั้งแต่ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ไปจนถึงตำแหน่งเจ้าอาวาส เพื่อให้รู้ว่าเป็นสังกัดเดียวกัน ตัวอย่างเช่น

- ดวงตราตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เป็นตราธรรมจักร ยอดเป็นอุณาโลมอยู่ในบุษบกบัลลังก์ ช่องไฟเป็นนกนกเปลว มีฉัตร ๕ ชั้น ๑ คู่ ตาลปัตรแฉก ๑ คู่
- ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะกลาง เป็นอุณาโลมฉัพพรรณรังสี อยู่ในบุษบก ช่องไฟเป็นนกนกเปลว มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่
- ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะเหนือ เป็นตราอุณาโลมอยู่ในเรือบุษบก ช่องไฟเป็นลายก้านขด มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่
- ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะใต้ เป็นตราอุณาโลมอยู่ในเรือบุษบก ช่องไฟเป็นนกนกเมฆและลูกคลื่น มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่
- ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะธรรมยุต เป็นตราอุณาโลมในดอกบัวบาน อยู่ในบุษบก ช่องไฟเป็นก้านขดบัวตูม มีตาลปัตรแฉก ๑ คู่
- ดวงตราตำแหน่งดังกล่าวเหล่านี้ยังคงใช้อยู่ในคณะสงฆ์สืบมาจนบัดนี้

พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงเริ่มพระภารกิจใหม่ในการปกครองคณะสงฆ์ คือ เสด็จออกไปตรวจการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่างๆ ในทุกภูมิภาคของประเทศ เพื่อทอดพระเนตรความเป็นไปของพระสงฆ์ วัตรอาราม ตลอดจนถึงความเป็นอยู่ของราษฎรในท้องถิ่นนั้นๆ อันจะเป็นข้อมูลให้พระองค์ทรงจัดการคณะสงฆ์ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ทั้งเป็นประโยชน์ต่อการที่จะจัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนาได้อย่างพอเหมาะแก่พื้นฐานของประชุมชนด้วย พระภารกิจเช่นนี้ไม่เคยมีสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใดทรงปฏิบัติมาก่อน

การตรวจการคณะสงฆ์นั้น จะเสด็จในช่วงก่อนเข้าพรรษาบ้าง หลังออกพรรษาบ้างของทุกปี คราวละประมาณ ๑ ถึง ๒ เดือน ได้เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ต่อเนื่องกันทุกปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ บางปีเสด็จถึง ๒ ครั้ง คือก่อนเข้าพรรษา และหลังออกพรรษา กระทั่งพระสุขพลานามัยไม่อำนวยให้เสด็จทางไกลได้ จึงทรงหยุดเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในหัวเมือง เพราะการตรวจการคณะสงฆ์แต่ละครั้งมักเสด็จพระดำเนินด้วยพระบาทเป็นระยะไกลๆ ซึ่งต้องใช้พระวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง

ในศกเดียวกัน (พ.ศ. ๒๔๕๕) ทรงปรับปรุงทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ ให้เรียบร้อยขึ้น เพื่อให้เหมาะสมกับการปกครองคณะสงฆ์ที่ทรงปรับปรุงแก้ไขใหม่ กล่าวคือ

แต่เดิมมา สมณศักดิ์หรือยศพระกับตำแหน่ง คือ หน้าที่ที่พระจะพึงทำนั้นรวมกัน เช่น พระผู้มียศเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ก็เป็นเจ้าคณะใหญ่ด้วย แต่ท่านผู้จะได้เป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นส่วนมากก็เป็นผู้เฒ่า จึงไม่อาจทำหน้าที่ได้อย่างเต็มที่ เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระดำริจัดสมณศักดิ์เป็น ๒ อย่าง แยกจากกัน คือ เป็นฐานันดรหรือยศ อย่างหนึ่ง ตำแหน่งหรือหน้าที่ อย่างหนึ่ง และทรงเห็นว่าฐานันดรหรือยศนั้นสมควรแก่พระผู้ใหญ่ ส่วนตำแหน่งหรือหน้าที่นั้นสมควรแก่พระผู้สามารถทั้งนี้เพื่อความสะดวกแก่การบริหารคณะสงฆ์

และในส่วนตำแหน่งนั้น ทรงจัดเป็น ๒ ฝ่าย คือ ตำแหน่งฝ่ายบริหาร กับตำแหน่งฝ่ายปริยัติ (คือฝ่ายวิชาการ) ซึ่งเทียบกันได้ ดังนี้

เจ้าคณะมณฑล	เทียบกับ	พระคณาจารย์เอก
เจ้าคณะเมือง	เทียบกับ	พระคณาจารย์โท
เจ้าคณะแขวง	เทียบกับ	พระคณาจารย์ตรี
เจ้าอาวาส	เทียบกับ	อาจารย์ใหญ่
รองเจ้าอาวาส	เทียบกับ	อาจารย์รอง

โดยกำหนดให้ตำแหน่งฝ่ายบริหารมีหน้าที่ดูแลการคณะสงฆ์หรือการปกครอง ตำแหน่งฝ่ายปริยัติมีหน้าที่ดูแลการศึกษาเล่าเรียน ทั้งนี้เพื่อให้พระผู้ทำธุระในทางพระศาสนาทุกฝ่ายได้มีโอกาสรับการยกย่องเท่าเทียมกัน

นอกจากยศและตำแหน่งแล้ว พระองค์ยังได้ทรงพระดำริกำหนดลักษณะของพัดยศตั้งแต่พัดยศสมเด็จพระสังฆราช ตลอดไปถึงพัดยศของพระเปรียญด้วย ดังที่ใช้เป็นแบบกันสืบมาจนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงปรับปรุงหลักเกณฑ์การตั้งพระอุปชฌาย์ตลอดถึงการปฏิบัติหน้าที่ของพระอุปชฌาย์ใหม่ เพื่อให้มีความถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้น

เมื่อครั้งคณะสงฆ์ยังอยู่ในการปกครองของคฤหัสถ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้แต่งตั้งพระอุปชฌาย์ แต่เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริงแล้ว จึงทรงแก้ไขการตั้งพระอุปชฌาย์ให้เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะฝ่ายพระ นับแต่สมเด็จพระสังฆราชลงไปถึงเจ้าคณะใหญ่ ดังที่ใช้เป็นแบบปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

ทรงจัดประเภทอธิกรณ์ชั้นฎีกาว่า อธิกรณ์เรื่องใด ควรฎีกาได้ หรือไม่ควรฎีกา เพื่อที่ท่านผู้มีหน้าที่วินิจฉัยตัดสินอธิกรณ์ประเภทนี้ในระดับนั้นๆ จะไม่ต้องเสียเวลาพิจารณาในเรื่องที่ไม่ควรเสียเวลา พร้อมทั้งทรงกำหนดลักษณะของอธิกรณ์ที่ให้ฎีกาได้ และผู้มีหน้าที่วินิจฉัยอธิกรณ์ฎีกาได้ในระดับต่างๆ คือ มหาเถรสมาคม สมเด็จพระสังฆราช เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะมณฑล พระคณาจารย์เอก หรือพระเถระผู้ได้รับมอบหมาย แล้วแต่กรณี

ทรงออกหนังสือ**แถลงการณ์คณะสงฆ์** สำหรับเผยแพร่ประกาศ กฎระเบียบ ทางคณะสงฆ์ ตลอดถึงข่าวสารและกิจการต่างๆ ของคณะสงฆ์ ให้เป็นที่รู้กันอย่างทั่วถึง เพื่อจะได้ยึดถือเป็นแบบแผนในการปฏิบัติให้ถูกต้อง เป็นระเบียบเดียวกันทั่วราชอาณาจักร หนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์จึงเป็นหนังสือสำคัญของคณะสงฆ์ทำนองเดียวกับหนังสือราชกิจจานุเบกษาของทางราชการสืบมาจนปัจจุบันนี้

พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์เป็นคณะปักษ์ คือรวม
มณฑลต่างๆ ขึ้นกับคณะใหญ่ที่มีอยู่เดิมแล้ว ได้แก่ คณะเหนือ คณะใต้
และคณะกลาง เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะปกครอง ตามพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ดังนี้

๑. มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี
มณฑลปราจีนบุรี มณฑลจันทบุรี ขึ้น**คณะกลาง**

๒. มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลมหาสารคาม มณฑล
พัยัพ รวมเป็นภาคที่ ๑ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด
มณฑลอุบล รวมเป็นภาคที่ ๒ ขึ้น**คณะเหนือ** .

๓. มณฑลสุราษฎร์ธานี มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี มณฑล
ภูเก็ต ขึ้น**คณะใต้**

และเพื่อให้เจ้าคณะปักษ์ได้รู้เห็นการคณะสงฆ์อย่างทั่วถึง จึงทรงพระ
ดำริให้เจ้าคณะปักษ์สับเปลี่ยนตำแหน่งกันได้ ทั้งนี้ เพื่อผลดีคือการเข้าใจ
งานได้กว้างขวางขึ้นและเข้าใจซึ่งกันและกันได้ดีขึ้น

ทรงแก้ไขวิธีขอพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่ เพราะแต่เดิมมา การขอพระราชทานวิสุงคามสีมา ขอพระราชทานเฉพาะบริเวณอุโบสถ ต่อมาภายหลัง เมื่อสงฆ์ปรารถนาจะย้ายอุโบสถไปที่อื่นแม้ในเขตวัดนั่นเอง โดยไม่ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตใหม่ จึงไม่เป็นการถูกต้องตามพระวินัย เพื่อแก้ไขข้อขัดข้องดังกล่าวนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงแก้ไขวิธีการขอพระราชทานวิสุงคามสีมาใหม่ โดยให้ผู้ขอพระราชทานวิสุงคามสีมานั้น กำหนดเขตวิสุงคามสีมาตลอดอารามแต่พอดี เมื่อพระสงฆ์จะย้ายที่สร้างอุโบสถใหม่ภายในเขตอารามนั้น ก็สามารถทำได้ตามปรารถนา ไม่ต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตซ้ำอีก

ทรงแก้ไขวิธีขอบรรพชาอุปสมบทของคณะธรรมยุตให้ถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้น โดยตัดข้อความที่ไม่เหมาะสมออกและเพิ่มเติมข้อความที่ควรเพิ่มให้ครบถ้วนตามนัยแห่งพระพุทธานุญาต

ทรงวางระเบียบ เรื่องหนังสือสุทธิสำหรับภิกษุสามเณร เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีหนังสือสุทธิ อันเป็นเสมือนบัตรประจำตัว แสดงความบริสุทธิ์ว่าเป็นภิกษุสามเณรที่มีสังกัดและมีพระอุปัชฌาย์อาจารย์จริง จากพระดำรินี้เองที่ได้พัฒนามาเป็นหนังสือสุทธิที่ใช้เป็นแบบอยู่ในคณะสงฆ์ไทยปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๕๙ ทางราชการได้เปลี่ยนชื่อเมืองเป็นจังหวัด เพื่อให้การคณะสงฆ์เป็นไปสอดคล้องกับราชการทางบ้านเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงโปรดให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งเจ้าคณะเมืองเป็นเจ้าคณะจังหวัด

และในปีต่อมา (พ.ศ. ๒๔๖๐) ทางราชการเปลี่ยนชื่อแขวง เป็นอำเภอ พระองค์ก็ได้ทรงโปรดให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งเจ้าคณะแขวง เป็นเจ้าคณะอำเภอ อนุโลมตามทางราชการ

พ.ศ. ๒๔๖๒ ทรงกำหนดลักษณะพึงอธิกรณ์ว่า การฟ้องเรื่องใดควรรับฟ้องหรือไม่ควรรับฟ้อง ทั้งนี้เพื่อให้การฟ้องอธิกรณ์ของพระสงฆ์เป็นไปอย่างเป็นระเบียบ เป็นธรรม ไม่ต้องเสียเวลาพิจารณาในเรื่องที่ไม่สมควร ไร้สาระ โดยทรงกำหนดลักษณะของการฟ้องที่ควรรับไว้พิจารณาดังนี้

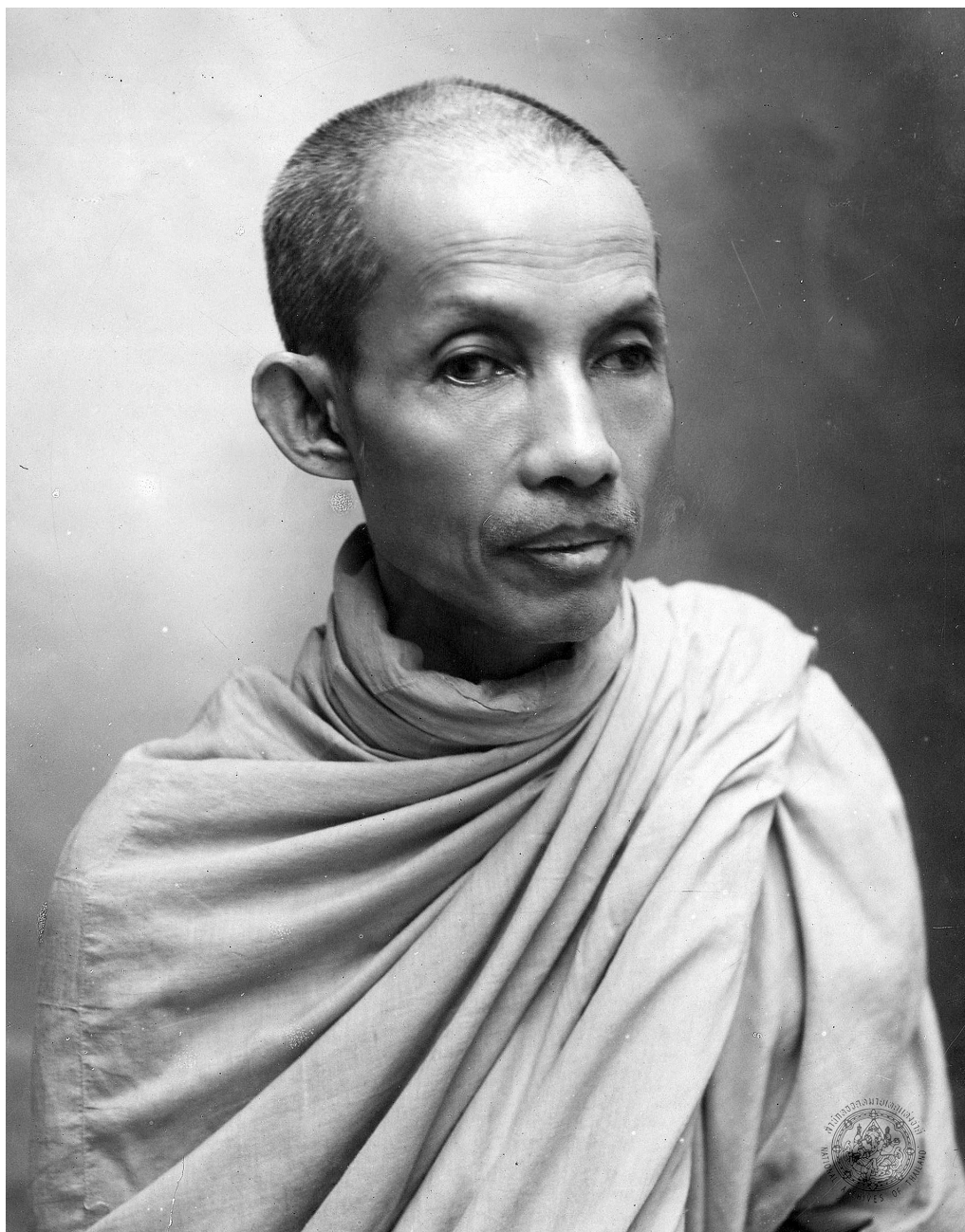
๑. ฟ้องเฉพาะเรื่อง ไม่พัวพันเพื่อน
๒. มุ่งความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์หรือมุ่งร้องทุกข์ส่วนตัว
๓. เป็นเรื่องที่ผู้ฟ้องพบเห็นหรือถูกกระทำ

พ.ศ. ๒๔๖๓ ทรงพระดำริให้มีพระราชบัญญัติอิทธิกรรมประณปราชิก พระพุทธศักราช ๒๔๖๓ ซึ่งมีสาระสำคัญ คือ แต่ก่อนมา ภิกษุผู้ต้องคดี ประณปราชิก ซึ่งเป็นลัทธิอิทธิกรรมในฝ่ายสงฆ์ แต่ฝ่ายอาณาจักรตั้งศาล พิเคราะห์และลงโทษผู้มีความผิดในคดีนี้ โดยฐานเป็นอาชญาแผ่นดิน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่า วิธีพิเคราะห์ของศาล ฝ่ายอาณาจักรกับวิธีพิเคราะห์ทางพระวินัยแตกต่างกัน เพราะทางพระวินัย มีความละเอียดอ่อนกว่า แม้จะไม่ผิดถึงปราชิก แต่มัวหมองในอย่างอื่น ก็ปรับโทษได้ ฉะนั้น จึงทรงแก้ไขให้มีพระราชบัญญัติอิทธิกรรมประณปราชิก พ.ศ. ๒๔๖๓ ขึ้น

ตามพระราชบัญญัตินี้ให้ยกเลิกโทษอาชญาแผ่นดินฐานปราชิก ให้กล่าวหาเป็นลัทธิอิทธิกรรมในคณะสงฆ์และลงโทษผู้ผิดโดยพระพุทธบัญญัติ ส่วนเดียว โดยให้กระทรวงธรรมการจับตัวคุมขัง แล้วส่งตัวให้คณะสงฆ์ พิเคราะห์

ซึ่งการทั้งนี้เท่ากับเป็นการรักษาเกียรติยศของพระสงฆ์ไม่ให้ถูกคฤหัสถ์ ย่ำยีดังที่เคยเป็นมาในอดีต

กล่าวโดยรวม การปรับปรุงแก้ไขเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ในทุกด้านที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงพระดำริจัดทำขึ้นนั้น มิใช่เพียงแต่เป็นการฟื้นฟูคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยดีขึ้นเท่านั้น แต่ ยังเป็นการปลดปล่อยคณะสงฆ์ให้พ้นจากการปกครองครอบงำของคฤหัสถ์ เป็นสำคัญ ทั้งเป็นการปกป้องรักษาเกียรติของพระสงฆ์ในฐานะที่เป็นสมณ- ศากยบุตรและเป็นภาพลักษณ์อันงามของพระพุทธศาสนาด้วย

รัฐทศกษ สร้างสุข สังคมสงฆ์

เสด็จตรวจการคณะสงฆ์

การปกครองคณะสงฆ์ของไทยแต่โบราณมาแบ่งเป็น ๒ คณะใหญ่คือ คณะคามวาสี (คือคณะพระบ้าน) กับคณะอรัญวาสี (คือคณะพระป่า) ต่อมาเมื่อพระคณะคามวาสีมีจำนวนมากขึ้น จึงแบ่งคณะคามวาสีเป็น ๒ คณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายขวา กับคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ต่อมาคณะคามวาสีฝ่ายขวาเรียกชื่อว่า คณะเหนือ คณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเรียกชื่อว่า คณะใต้ คณะสงฆ์ไทยจึงแบ่งการปกครองเป็น ๓ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ และคณะอรัญวาสี โดยมีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะใหญ่ คือ

- สมเด็จพระพุทธิโชติญาณจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ
- สมเด็จพระวันรัต เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะใต้
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี

การปกครองก็แยกกันปกครอง โดยไม่ขึ้นแก่กัน แม้จะมีสมเด็จพระสังฆราช ก็มีอยู่อย่างเป็นกิตติมศักดิ์ มิได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริง บรรดาพระเถระเจ้าคณะใหญ่ต่างกล่าวนี้ล้วนสถิตอยู่ในกรุง ไม่ค่อยได้มีโอกาสออกไปตรวจดูความเป็นไปของพระสงฆ์ที่อยู่ในหัวเมืองต่างๆ พระภิกษุสามเณรจึงอยู่ในความดูแลของเจ้าคณะผู้ปกครองในถิ่นนั้นๆ เป็นเหตุให้พระภิกษุสามเณรในแต่ละท้องถิ่นมีความประพฤติความปฏิบัติแตกต่างกันไป ไม่เป็นระเบียบเดียวกัน

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีภาระหน้าที่เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ นับแต่ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเป็นต้นมา ก็ได้ทรงหาทางปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นเป็นลำดับมา เท่าที่อำนาจหน้าที่จะเปิดโอกาสให้พระองค์ทำได้

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเศก เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จพระสังฆราช พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร พระองค์จึงได้ทรงเริ่มปรับปรุงแก้ไขการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร โดยทรงยึดพระธรรมวินัยเป็นหลักและอาศัยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นส่วนสนับสนุน พระภารกิจอันนี้นับว่ายิ่งใหญ่และหนักหน่วง เพราะต้องทรงใช้พลังกำลังทั้งทางกายและทางความคิด ในการบริหารจัดการและแก้ไขปัญหาต่างๆ เพื่อให้การปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์บรรลุผลตามความมุ่งหมาย

พระภารกิจอันหนักหน่วงและทรงริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ก็คือ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่างๆ ทุกภูมิภาคของประเทศ อันเป็นพระภารกิจที่ไม่เคยมีสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใดทรงปฏิบัติมาก่อน

การตรวจการคณะสงฆ์ จะเสด็จในช่วงก่อนเข้าพรรษา หรือหลังออกพรรษาแล้ว บางปีก็เสด็จทั้งช่วงก่อนเข้าพรรษาและหลังออกพรรษาแล้วต่อเนื่องกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เริ่มเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๕ อันเป็นขวบปีที่ ๒ แห่งการดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะหรือสมเด็จพระสังฆราช และเสด็จต่อเนื่องทุกปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ ดังนี้

- ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๕๕ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายใต้ คือ มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช รวม ๘ จังหวัด คือ ปราณบุรี หลังสวน ไชยา นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ภูเก็ต ตรัง เป็นเวลา ๓๓ วัน
- ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๕๖ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ คือ มณฑลนครสวรรค์และมณฑลกรุงเก่า รวม ๗ จังหวัด คือ นครสวรรค์ กำแพงเพชร ตาก อุทัยธานี ชัยนาทบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง เป็นเวลา ๔๓ วัน
- ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือรอบปีที่ ๒ รวม ๖ จังหวัด คือ พิษณุโลก พิจัยใหม่ แพร่ สวรรคโลก สุโขทัย พิจัยเก่า พิจิตร เป็นเวลา ๓๗ วัน
- ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลกรุงเก่า รวม ๓ จังหวัด คือ ลพบุรี สระบุรี กรุงเก่า เป็นเวลา ๒๒ วัน

- ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๘ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลราชบุรี รวม ๕ จังหวัด คือ สมุทรสงคราม ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ เป็นเวลา ๕๐ วัน
- ครั้งที่ ๖ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลปราจีนบุรี รวม ๕ จังหวัด คือ ฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี ฉะเชิงเทรา เป็นเวลา ๑๕ วัน
- ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๕๙ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลปราจีนบุรี รอบที่ ๒ รวม ๒ จังหวัด คือ ชลบุรี สมุทรปราการ เป็นเวลา ๒๓ วัน
- ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๕๙ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลกรุงเก่า รอบที่ ๒ รวม ๔ จังหวัด คือ สุพรรณบุรี ชัยนาทบุรี สิงห์บุรี ลพบุรี เป็นเวลา ๑๗ วัน
- ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๔๖๐ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก รวม ๓ จังหวัด คือ สุวรรณโลก อุตรดิตถ์ พิษณุโลก เป็นเวลา ๒๙ วัน

รวมเมืองหรือจังหวัดต่างๆ ที่สมเด็จพระสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ๔๓ จังหวัด รวมเวลากว่า ๑๐ เดือน

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในครั้งนั้นเสด็จโดยทางเรือและทางรถไฟเป็นหลัก ส่วนการเสด็จจากที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่ง เช่น การเสด็จจากตำบลไปสู่ตำบล หรือบางครั้งจากอำเภอไปสู่อำเภอนั้น เสด็จโดยพระบาทเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นที่บันทึกไว้ในระยะทางเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งหนึ่งว่า

“เวลาบ่าย ๔ โมง หย่อน ๕ นาฬิกา เสด็จจากวัดนายาง... ทรงพระดำเนินไปตามทางเกวียนผ่านทุ่งนาและป่าละเมาะบางแห่ง...ตามระยะทางรถเป็นป่าทั้ง ๒ ข้างทาง แม่หมู่บ้านก็ตั้งอยู่ห่างๆ กัน ค่ำกลางทาง มีพวกชาวบ้านจุดโคมไฟส่องแสงสว่างและตั้งที่บูชา เสด็จถึงวัดหนองจอก อันเป็นที่ประทับแรม เวลา ๑ หุ่่ม หย่อน ๕ นาฬิกา รวมระยะทางที่เสด็จในบ่ายวันนี้ ๒๒๔ เส้น เวลาเสด็จ ๒ ชั่วโมงกับ ๕๐ นาฬิกา”

และในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์อีกครั้งหนึ่งบันทึกไว้ว่า

“เวลา ๘ นาฬิกา ๔ นาฬิกาเที่ยง เสด็จจากพลับพลา ถึงศาลาโคกช้าง ระยะทาง ๙,๙๕๐ ก้าว เสด็จต่อไป จากโคกช้าง ถึงตำบลชุมแสง ระยะทาง ๘,๘๙๐ ก้าว เสด็จประทับพักครุหนึ่ง เสด็จต่อไปถึงหนองปรือ ระยะทาง ๖,๐๐๐ ก้าว ประทับพักอีกครุหนึ่ง เสด็จต่อไปถึงหนองแขวน เสด็จต่อไปถึงเขาสมอแคลง ระยะทาง ๑๐,๔๒๐ ก้าว เสด็จต่อไปถึงพลับพลา ตลาดชุม เวลา ๖ นาฬิกา ๕ นาฬิกาหลังเที่ยง ระยะทาง ๖,๓๒๐ ก้าว รวมระยะทางที่เสด็จวันนี้ ๔๑,๕๓๐ ก้าว”

จากตัวอย่างบันทึกระยะทางเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นดังกล่าวมา จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงพระวิริยะอุตสาหะเพียงใดในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในแต่ละครั้ง เพราะแต่ละวัน ต้องทรงพระดำเนินด้วยพระบาทไปตามทางเกวียนหรือทางเดินของชาวบ้านท่ามกลางทุ่งนาป่าเขาไม่น้อยกว่าวันละ ๕ ชั่วโมง และบางวันทรงพระดำเนินด้วยพระบาทเป็นระยะทางถึง ๔๑,๕๓๐ ก้าว หรือประมาณ ๑๔ ก.ม. ทั้งนี้ก็ด้วยพระประสงค์ดังที่บันทึกไว้ในระยะทางเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งหนึ่งว่า

“เสด็จมาคราวนี้ ก็เพื่อจะทรงทราบความเป็นไปแห่งคณะสงฆ์ในเมืองนี้ สมควรที่เจ้าคณะทั้งหลายจะมาเฝ้า เพื่อจะได้ทรงรู้จักเฉพาะตน และได้ทรงหยั่งทราบความเป็นไปของพระทั้งหลาย อันจะพึงสันนิษฐานได้จากหัวหน้า ฝ่ายพระครูเจ้าคณะก็จะได้เฝ้าและทราบพระอรรถาศัย และรู้ว่าทรงการคณะสงฆ์อย่างไร อันเป็นเหตุให้จัดการงานถูกพระประสงค์”

พระกรณียกิจที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงปฏิบัติในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์หัวเมืองต่างๆ ประมวลได้ดังนี้

๑. เสด็จตรวจวัดทั้งหลายที่อยู่ในเส้นทางเสด็จ โดยไม่เลือกกว่าเป็นวัดใหญ่วัดเล็ก หรือสำนักสงฆ์ เพื่อทรงทราบว่าวัดทั้งหลายมีสภาพเป็นอย่างไร ความเสื่อมความเจริญของวัด ย่อมสะท้อนถึงความเสื่อมความเจริญของพระสงฆ์ในวัดนั้นๆ ตลอดถึงแสดงให้เห็นสภาพเศรษฐกิจและศรัทธาของประชุมนชนที่มีต่อวัดและพระสงฆ์ในวัดนั้นๆ สถานที่เสด็จไปทอดพระเนตรทุกวัดที่เสด็จถึงคืออุโบสถ ศาลาการเปรียญ บริเวณทั่วไป สถานที่อยู่ของพระภิกษุสามเณร และเสด็จเยี่ยมญาติของเจ้าอาวาส

๒. ทอดพระเนตรความเป็นไปของพระสงฆ์ คือ ความประพฤติปฏิบัติ การศึกษาพระธรรมวินัย และความเป็นอยู่ของพระภิกษุสามเณร ว่าเสื่อมหรือเจริญ มีอุปสรรคปัญหาอย่างไร สมบูรณ์หรืออัตคัดขาดแคลนอย่างไรหรือไม่

๓. ประชุมพระเจ้าคณะต่างๆ ในเมืองนั้นๆ เพื่อสอบถามความเป็นไปของการคณะและการพระศาสนาเป็นรายบุคคล เมื่อทรงพบข้อบกพร่องก็ทรงประทานคำแนะนำ เมื่อทรงเห็นความสำเร็จเรียบร้อย ก็ทรงอนุโมทนาชมเชยและยกย่องให้เป็นแบบอย่างแก่เจ้าคณะอื่นๆ เมื่อทรงเห็นว่าเจ้าคณะรูปใดไม่สมควรแก่ตำแหน่งหน้าที่ ก็ทรงโยกย้าย ถอดถอนหรือหาบุคคลอื่นที่สามารถมาช่วย แล้วประทานพระโอวาทแนะนำทั้งในทางการปกครองและในทางการเผยแผ่สั่งสอน พร้อมทั้งประทานโอกาสให้ซักถามในสิ่งที่สงสัย

๕. ทอดพระเนตรโบราณสถานและโบราณวัตถุทั้งที่เป็นวัดและมีใช้วัด เพื่อทรงแนะนำให้ผู้เกี่ยวข้องทั้งพระสงฆ์และชาวเมืองได้รู้จักคุณค่าและความสำคัญของโบราณวัตถุสถาน เพื่อจักได้ช่วยกันดูแลรักษาและบูรณปฏิสังขรณ์ตามความเหมาะสม ไม่ทำลายสิ่งที่มีคุณค่า ไม่ทอดทิ้งสิ่งที่มีความสำคัญ บางสิ่งที่ทรงพบว่าเป็นโบราณวัตถุสำคัญแต่ถูกทอดทิ้ง ก็ทรงแนะนำให้ย้ายไปไว้ในที่ที่เหมาะสมและปลอดภัย

๕. ทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง โดยการเสด็จผ่าน หรือทรงพระดำเนินไปตามถนนสายสำคัญของเมือง ทอดพระเนตรตลาด และสถานที่สำคัญของทางราชการ เพื่อทรงทราบสภาพและความเป็นไปของเมืองนั้นๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เนื่องกับความเสื่อมความเจริญของการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ในท้องถิ่นนั้นๆ

๖. ทอดพระเนตรความเป็นไปของประชุมชน โดยการเสด็จบิณฑบาตไปในชุมชนทุกที่ที่เสด็จประทับแรม รวมทั้งโดยการเสด็จพระดำเนินจากตำบลหนึ่งไปสู่อีกตำบลหนึ่ง เพื่อเป็นโอกาสให้ได้ทอดพระเนตรภูมิสถานและความเป็นไปของประชุมชนอย่างใกล้ชิด อันเป็นทางให้หยั่งทราบถึงความสมบูรณ์หรือความอืดขัดของพระภิกษุสามเณร ตลอดถึงความเสื่อมความเจริญของวัดวาอารามในท้องถิ่นนั้นๆ ได้ทางหนึ่ง

๗. เสด็จทอดพระเนตรและเยี่ยมเยียนสถานที่ราชการ เช่น ศาลาว่าการเมือง โรงทหาร โรงตำรวจ โรงเรียน และเรือนจำ เพื่อประทานพระโอวาทและประทานพระพร เป็นกำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ในท้องถิ่นนั้นๆ พร้อมทั้งได้ทรงทราบถึงความเป็นไปของหน่วยราชการนั้นๆ อันเนื่องจากการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ด้วย

ในส่วนพระจริยาวัตรที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงปฏิบัติในระหว่างเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในทุกหัวเมือง ก็ประมวลได้ดังนี้

๑. เสด็จบิณฑบาต ไม่ว่าจะเสด็จประทับแรมในที่ใด พระองค์จะเสด็จบิณฑบาตพร้อมด้วยพระอนุจร ๑ หรือ ๒ รูป ไปในละแวกนั้นๆ เป็นการเสียบคือไม่ประกาศให้ชาวเมืองรู้เป็นทางการ เพื่อเป็นโอกาสให้ได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของพระสงฆ์และชาวเมืองในท้องถิ่นนั้นๆ ตามจริง ทั้งเป็นโอกาสให้ได้ทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองและวัดที่เสด็จพระดำเนินผ่าน ทั้งเป็นการแสดงแบบอย่างการปฏิบัติกิจวัตรตามพระธรรมวินัยให้พระสงฆ์ในเมืองนั้นๆ ได้เห็นและได้ตระหนัก

๒. ทำวัตรสวดมนต์ประจำวัน เมื่อเสด็จประทับแรมในวัดใด กิจวัตรประจำที่พระองค์ทรงปฏิบัติ คือ นำพระสงฆ์ที่ตามเสด็จพร้อมกับพระสงฆ์ในที่นั้นทำวัตรสวดมนต์ประจำวัน เพื่อให้พระสงฆ์ในท้องถิ่นนั้นได้เห็นเป็นแบบอย่าง แม้ในที่อื่นๆ ที่เสด็จประทับแรมหรือประทับพักชั่วคราว หากเป็นโอกาสดังกล่าวก็จะเจริญพระพุทธมนต์เพื่ออำนวยการและเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมืองเสมอ

๓. แสดงพระธรรมเทศนาและประทานพระโอวาท ทุกแห่งที่เสด็จเยี่ยมไม่ว่าจะเป็นวัดหรือสถานที่ราชการ หากมีประชาชนมารับเสด็จจำนวนมากก็จะทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด หากมีผู้มารับเสด็จน้อย ก็จะมีพระทานพระโอวาทสั้นๆ โดยจะทรงเลือกข้อธรรมที่เหมาะสมแก่ประชุมชนนั้นๆ มาแสดง เพื่อให้ประชุมชนนั้นๆ รู้จักพระพุทธศาสนาและสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้ในการครองชีวิตสำหรับประชุมชนนั้นๆ

หลังจากแสดงพระธรรมเทศนาหรือประทานพระโอวาทแก่ประชุมชนแล้วจะทรงประทานสิ่งเป็นมงคลแก่เด็ก คือทรงผูกข้อมือเด็กด้วยสายสิญจน์บ้าง ประทานเหรียญพระพุทธรูปเป็นสมากล่องคอเด็กบ้าง ด้วยพระเมตตา สำหรับเด็กผู้หญิงก็จะทรงโปรดให้ผู้หญิงใหญ่ฝ่ายขวาเป็นผู้ผูกข้อมือ

สำหรับพระสงฆ์ในทุกที่ที่เสด็จเยี่ยม จะประทานพระโอวาทแนะนำเรื่องพระธรรมวินัยและเรื่องการปกครอง และหากเป็นโอกาสก็จะทรงนำพระสงฆ์ตามเสด็จสวดมนต์ให้ฟังเพื่อเป็นแบบอย่าง บางครั้งก็โปรดให้พระสงฆ์ในที่นั้นสวดมนต์และแสดงพระธรรมเทศนาถวาย เพื่อจักได้แนะนำแก้ไขในส่วนบกพร่องให้ถูกต้อง อันจะเป็นแบบอย่างต่อไป

๔. ประทานสิ่งของเป็นกำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ ในการเสด็จเยี่ยมพระสงฆ์ในทุกท้องถิ่น เมื่อมีการประชุมพระสงฆ์และทรงไต่ถามถึงความเป็นไปของการคณะสงฆ์ในที่นั้นๆ แล้ว ก็ทรงประทานสิ่งของเป็นเครื่องแสดงน้ำพระทัยและปสาทการที่ทรงมีต่อการปฏิบัติหน้าที่ดูแลการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ของพระเจ้าคณะระดับต่างๆ ในที่นั้นๆ โดยทั่วถึง กล่าวคือ หากเจ้าคณะรูปใดปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเอาใจใส่รับผิดชอบ เป็นผลดีทั้งต่อพระศาสนาและบ้านเมือง ก็ทรงประทานสิ่งของเป็นเครื่องหมายแห่งปสาทการคือความยกย่องนับถือ เพื่อเป็นที่ปรากฏต่อสาธารณชน คือ พัดตราและย่ามตรามหาสมณุตตมาภิกขุ หากเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ตามปกติก็ประทานพัดและย่ามสามัญหรือประทานผ้าไตรอย่างดี ซึ่งเป็นของหายากในสมัยนั้น เพื่อเป็นปฏิการ คือ ตอบแทนน้ำใจที่ได้ช่วยดูแลการพระศาสนา ซึ่งเป็นเสมือนช่วยให้พระองค์เบาแรงลง สำหรับพระเถระหรือครูอาจารย์ในท้องถิ่นบางท่าน แม้จะไม่ได้เป็นเจ้าคณะผู้มีหน้าที่ทางการคณะสงฆ์โดยตรง หากเป็นผู้มีน้ำใจเอาใจใส่ช่วยทำการต่างๆ เป็นผลดีแก่พระศาสนาและบ้านเมือง ก็ทรงโปรดประทานสิ่งของแสดงปสาทการ คือ พัดและย่ามตรามหาสมณุตตมาภิกขุ เพื่อแสดงความยกย่องนับถือให้เป็นที่ปรากฏเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อจักได้เป็นเยี่ยงอย่างแก่พระสงฆ์อื่นๆ ต่อไป

๕. ช่วยการบูรณปฏิสังขรณ์ ในการเสด็จเยี่ยมวัดในแต่ละที่นั้น พระองค์จะเสด็จออกตรวจเยี่ยมอย่างถี่ถ้วน นับแต่บริเวณทั่วไปจนถึงที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสามเณร เมื่อทรงพบว่าสิ่งใดไม่ถูกไม่ควร ก็ทรงแนะนำวิธีรักษาความสะอาดหรือการบูรณะรักษา หากอยู่ในระหว่างก่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์ก็ทรงซักถามถึงอุปสรรคปัญหา หากทรงพบว่าวัดใดยังขาดสิ่งใดควรจะมี ก็ทรงแนะนำให้สร้างขึ้น โดยทรงร่วมบริจาคในการสร้างหรือทรงร่วมบริจาคในการปฏิสังขรณ์ บางแห่งที่จำเป็นก็ทรงรับจัดหาผู้บริจาคในการสร้างหรือในการปฏิสังขรณ์ให้

๖. ประธานพระเมตตาแก่ภิกษุสามเณรอาพาธและประชาชนผู้ป่วยไข้ เมื่อเสด็จเยี่ยมที่ใดแล้ว ทรงพบว่ามิพระภิกษุสามเณรอาพาธ ก็โปรดให้นำพระองค์ไปเยี่ยมถึงที่อยู่ของภิกษุสามเณรนั้น แล้วโปรดให้พระอุปัฏฐากประจำพระองค์ที่มีความรู้ทางหมอยาตรวจรักษา จนเป็นที่แน่พระทัยว่าปลอดภัย จึงเสด็จกลับพร้อมทั้งประธานยาไว้เพื่อการรักษาต่อไปด้วย แม้ชาวบ้านที่มารับเสด็จ หากทรงทราบว่าผู้ใดเจ็บป่วยไม่สบาย ก็ทรงโปรดให้พระอุปัฏฐากของพระองค์ดังกล่าวช่วยตรวจอาการและประธานยาด้วยเช่นกัน หากทรงพบว่ามิผู้เจ็บป่วยที่จะต้องใช้การรักษาพยาบาลมาก ก็โปรดให้ไวยาวัจกรจ่ายปัจจัยส่วนพระองค์ช่วยค่ารักษาพยาบาลตามควรด้วย

๗. ทรงพระเมตตาแก่ผู้ยากไร้ ในการเสด็จเยี่ยมวัด โรงเรียน และหมู่บ้านต่างๆ พระองค์ได้ทรงพบว่ามิวัดจำนวนมากที่พระภิกษุสามเณรมีความเป็นอยู่อย่างอัตคัด บิณฑบาตไม่พอฉัน บางแห่งถึงกับพระภิกษุสามเณรต้องหุงหาอาหารฉันกันเอง พระองค์ก็ทรงพระเมตตาประธานเจตูปัจจัยเป็นค่าภัตตาหารแก่พระภิกษุสามเณรในที่นั้นตามควร โรงเรียนบางแห่งที่ทรงพบว่าเด็กนักเรียนยากไร้ ก็โปรดประธานปัจจัยส่วนพระองค์ให้ครูจัดหาเสื้อผ้าแจกแก่เด็กทุกคนในโรงเรียนนั้นๆ แม้ชาวบ้านที่มารับเสด็จ หากทรงทราบว่าผู้ใดยากไร้ขัดสนมาก ก็โปรดประธานปัจจัยส่วนพระองค์ช่วยเป็นค่าเลี้ยงชีพตามสมควรแก่ฐานะ บางท้องที่ทุรกันดารมาก ชาวบ้านก็จะมาช่วยกันแบกหามเสลี่ยงให้ประทับเสด็จจากตำบลหนึ่งไปอีกตำบลหนึ่ง บางแห่งก็จะจัดเกวียนมาถวายให้ประทับแล้วช่วยกันลาก ซึ่งทุกคนล้วนทำถวายด้วยความเคารพและปิติยินดี แต่พระองค์ก็ทรงพระเมตตาตระหนักถึงความเหน็ดเหนื่อยของพวกเขา จึงโปรดประธานปัจจัยส่วนพระองค์เป็นปฏิการแก่คนเหล่านั้นตามควรเสมอ เป็นที่ปลื้มปิติแก่คนเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทำให้พระองค์ได้ทรงทราบความเป็นไปของคณะสงฆ์ทั้งในด้านสภาพท้องที่ สภาพวัดวาอาราม ความเป็นอยู่ของพระภิกษุสามเณร การศึกษา ความประพฤติปฏิบัติ ตลอดถึงขนบธรรมเนียมของคณะสงฆ์ในท้องถิ่นนั้นๆ ได้อย่างชัดเจนและทั่วถึงด้วยพระองค์เอง อันเป็นเหตุให้พระองค์สามารถดำเนินการปรับปรุงแก้ไขการคณะสงฆ์ได้อย่างเหมาะสมแก่ท้องที่และเป็นระเบียบเรียบร้อย โดยไม่ก่อให้เกิดความกระทบกระทั่งเสียหาย อันเป็นปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้ลงเป็นระเบียบเดียวกันได้ทั่วราชอาณาจักร

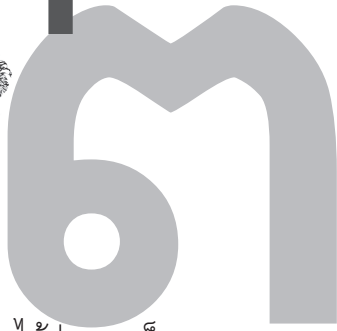
นอกจากนี้ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในทุกภูมิภาคของประเทศยังทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้ทราบขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีทั้งของพระสงฆ์และของประชาชนในท้องที่นั้นๆ ตลอดถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนด้วย ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อความเป็นไปของคณะสงฆ์อีกส่วนหนึ่ง เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงถือว่าการปกครองคณะสงฆ์ที่จะเป็นไปด้วยความเรียบร้อยกลมเกลียวนั้นต้องดำเนินไปภายใต้กฎระเบียบ ๓ อย่างคือ **หลักพระธรรมวินัย กฎหมายของบ้านเมือง และ จารีตประเพณีอันดีงามของสังคม** ดังที่พระองค์ได้ทรงอธิบายไว้ในตอนท้าย

ของแถลงการณ์คณะสงฆ์ ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง
คณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ว่า

“ภิกษุสงฆ์ แม้จะมีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว ก็ยังจะต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป และยังคงรอนุวัตรจารีตของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความ ภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่ สามประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑ พระวินัย ๑ จารีต ๑”

ความ เป็น ผู้นำ

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นบุคคลหนึ่งที่ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างสรรค์ความเจริญแก่บ้านเมืองในยุคที่บ้านเมืองกำลังพยายามพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เพื่อพัฒนาคนไทยให้มีความรู้ในอันที่จะพัฒนาตนเองให้มีศักยภาพพอเพียงแก่การปกป้องรักษาอิสรภาพและอธิปไตยของชาติไว้ได้ตลอดไป

การพัฒนาบ้านเมืองในครั้งนั้นเป็นไปอย่างรีบด่วนในทุกด้าน เพื่อให้เจริญก้าวหน้าไปพร้อมๆ กัน การพัฒนาด้านหนึ่งที่ดีกมาเป็นพระภาระของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็คือ การพัฒนาการศึกษาของราษฎร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าเป็นเรื่องสำคัญประการแรก ดังพระราชดำรัสที่ว่า **“ยอดสำคัญก็คือเรื่องการศึกษาของคนไทย”** เพราะราษฎรไทยในครั้งนั้น ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างสำคัญต่อการพัฒนาบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะพัฒนาการศึกษาของราษฎร จึงได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ให้ทรงรับภาระอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗) ขณะพระองค์ทรงมีพระชนมายุ ๓๘ พรรษา

ก่อนที่จะทรงรับภาระอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองดังกล่าวนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงเริ่มมีบทบาททางการศึกษาของคณะสงฆ์มาแล้วเป็นเวลาเกือบ ๑๐ ปี ซึ่งบทบาทดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพระวิสัยทัศน์ทางการศึกษาอันยาวไกลของพระองค์ กล่าวคือ

พระองค์ทรงเห็นว่า การที่จะพัฒนาพระสงฆ์ให้มีความเจริญทั้งในด้าน
 ความรู้ ความประพฤติปฏิบัติ และการสั่งสอนประชุมชนนั้น จะต้องพัฒนา
 การศึกษาให้พระสงฆ์ได้เรียนรู้พระธรรมวินัยอย่างถูกต้องและทั่วถึง ใน
 อดีตที่ผ่านมาพระสงฆ์ส่วนใหญ่แทบจะไม่ได้ศึกษาพระธรรมวินัย เพราะ
 ขาดทั้งตำราเรียนและครูผู้สอน ผู้ที่จะมีโอกาสศึกษาพระธรรมวินัย ก็
 เฉพาะผู้ที่รู้ภาษาบาลีเท่านั้น ฉะนั้น ในปีแรกที่ทรงเป็นเจ้าอาวาสขณะ
 ทรงมีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น
 ก็ทรงตั้งหลักสูตรสอนพระธรรมวินัยแก่พระบวชใหม่เป็นภาษาไทยขึ้นใน
 วัดบวรนิเวศวิหาร โดยทรงสอนด้วยพระองค์เอง หลักสูตรประกอบด้วย
 วิชาพุทธประวัติ วิชาธรรม และวิชาวินัย ต่อมาก็ทรงขยายการสอนไปถึง
 พระเก่าด้วย ปรากฏว่าได้ผลดี ภิกษุสามเณรให้ความสนใจ เพราะไม่เคย
 มีการสอนแบบนี้มาก่อน ความนิยมได้แพร่หลายไปถึงวัดอื่นๆ ด้วย
 หลักสูตรการศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาไทยดังกล่าวนี้ต่อมาได้ทรง
 กำหนดให้เป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์ที่เรียกว่า **หลักสูตร
 นักธรรม** สืบมาจนทุกวันนี้

และหลังจากทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตได้เพียง ๑ ปี ขณะมีพระชนมายุ ๓๓ พรรษา ก็ทรงเริ่มทดลองจัดการศึกษา พระปริยัติธรรมแนวใหม่แก่พระภิกษุสามเณร ในคณะธรรมยุต โดยการจัดตั้งสถานศึกษาที่เรียกว่า **มหามกุฏราชวิทยาลัย** ขึ้น การศึกษาพระปริยัติธรรมแนวใหม่ที่ทรงตั้งขึ้นนี้ มีหลักการสำคัญคือจัดให้มีชั้นเรียนน้อยลง ใช้เวลาเรียนให้สั้นเข้า แต่จุความรู้ให้ได้มาก ผู้เรียนได้ความรู้จริง การเรียนก็ไม่จำกัดเฉพาะเรียนภาษาบาลี แต่เรียนภาษาอื่นๆ ด้วย คือ ภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส ภาษาละติน เพื่อจะได้เป็นกุญแจไขไปสู่ความรู้อื่นๆ ได้กว้างขวางขึ้น แม้วิชาความรู้ก็ไม่จำกัดเฉพาะเรื่องพระธรรมวินัยเท่านั้น วิชาความรู้อื่นๆ ที่เอื้อต่อการพระศาสนาที่เรียนด้วย เพื่อจะได้มีความรู้ทันโลกทันสมัย นับเป็นก้าวใหม่ของการศึกษาในคณะสงฆ์ การศึกษาพระปริยัติธรรมแนวใหม่นี้ได้รับผลดีเป็นที่ต้องพระประสงค์ แม้ว่าจะต้องหยุดชะงักไประยะหนึ่ง แต่ก็ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงมองเห็นอนาคตของการศึกษาคณะสงฆ์ไทยยาวไกลต่อไป

นั่นคือ ทรงมองเห็นประโยชน์และคุณค่าของการศึกษาแนวใหม่ว่า
จำเป็นสำหรับพระสงฆ์ในอนาคต เพื่อที่พระสงฆ์จะได้ทำประโยชน์ให้แก่
สังคมได้อย่างเต็มที่ ดังที่ตรัสไว้ว่า “แต่ก่อนพระสงฆ์ปฏิบัติเรียบร้อย อยู่
เฉยๆ ก็ยังมีคนเลื่อมใส แต่ในบัดนี้ไม่ได้ประพฤติดีให้เป็นประโยชน์แก่
ผู้อื่นด้วย ก็ยังไม่วายถูกติ” หมายความว่าพระสงฆ์ทำดีแต่ตัวคนเดียว
ไม่พอ ต้องทำประโยชน์แก่สังคมด้วย และการที่พระสงฆ์จะทำประโยชน์
แก่สังคมได้ดีนั้น จะต้องมีความรู้ความสามารถทัดเทียมกับสังคมด้วย
ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นจึงทรงพระดำริที่จะจัด
ตั้ง **มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา** ขึ้นในบริเวณใกล้กับวัดบวรนิเวศวิหาร
คือ บริเวณตลาดบางลำพูในบัดนี้ ดังที่ พระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) ศิษย์
ใกล้ชิดรูปหนึ่งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นได้เล่าไว้ว่า
พระองค์ทรงปรารภเรื่องการตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนากับบรรดา
ศิษยานุศิษย์ของพระองค์อยู่บ่อยๆ กล่าวได้ว่า พระองค์ทรงเป็นคนไทย
คนแรกที่ทรงพระดำริเรื่องการตั้งมหาวิทยาลัยในประเทศไทย

แม้ว่าการตั้งมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาจะยังไม่ทันเกิดขึ้นในสมัยที่
พระองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ แต่หลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์ไป ๒๔ ปี
พระดำริเรื่องมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาของพระองค์ก็ได้เป็นจริงขึ้น
โดยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด
พระองค์หนึ่งในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ได้ทรงประกาศ
ตั้ง **“สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา
แห่งประเทศไทย”** ขึ้นเมื่อ วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็น
มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งแรกในประเทศไทย

ในพระราชหัตถเลขากราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ฉบับหนึ่ง ก่อนที่จะมีการจัดการศึกษาในหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กราบทูลว่า **“เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย”** ทั้งนี้เพื่อที่จะให้การจัดการศึกษาในหัวเมืองในครั้งนั้นดำเนินไปสำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงเห็นว่า **รากเหง้าของการศึกษาของคนไทยก็คือวัดและพระพุทธศาสนา** เพราะแต่ไหนแต่ไรมา การศึกษาทุกอย่างของคนไทยอยู่ที่วัดโดยมีพระเป็นครูสอน ฉะนั้น จึงทรงเห็นว่า การที่จะจัดการศึกษาให้แก่กุลบุตรไทยในหัวเมืองทั่วประเทศ ได้สำเร็จ ต้องอาศัยประเพณีเดิม คืออาศัยวัดเป็นโรงเรียน อาศัยพระเป็นครูสอน และให้พระเป็นผู้จัดการดูแลโรงเรียน โดยฝ่ายบ้านเมืองเป็นผู้สนับสนุนในส่วนที่เป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์

ด้วยพระดำริดังกล่าวแล้ว พระองค์จึงทรงสามารถดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนชั้นประถมศึกษาขึ้นตามวัดต่างๆ ทั่วประเทศได้โดยที่รัฐบาลแทบจะไม่ต้องเสียงบประมาณเลย ทั้งราษฎรก็พอใจที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้ามาเรียน โดยไม่ต้องหวั่นกลัวว่า รัฐบาลจะหลอกล่อเอาบุตรหลานของตนไปเป็นทหารอย่างที่เคยแตกตื่นกันมาเมื่อครั้งก่อนๆ เป็นเหตุให้การขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานไปสู่ราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรประสบความสำเร็จตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงได้ชื่อว่าเป็น **ผู้วางรากฐานการประถมศึกษาของไทย**

ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองครั้งนั้น พระองค์ต้องทรงเหน็ดเหนื่อยเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องทรงใช้พลังกำลังในทุกด้านคือ **กำลังกาย กำลังความคิด กำลังบริหาร และกำลังทรัพย์** เพื่อให้การดำเนินงานดำเนินไปถึงเป้าหมาย ทรงแสดงให้เห็นว่าการงานของพระนั้นละเอียดอ่อนกว่าการงานของชาวบ้าน แต่มีกำลังบริหารกำลังทรัพย์น้อยกว่าชาวบ้าน ฉะนั้นจึงต้องใช้กำลังกายและกำลังความคิดมากกว่าหลายเท่า แต่ถึงจะอย่างไร พระองค์ก็ทรงแสดงให้เห็นว่า ทรงเต็มพระทัยที่จะสนองงานของบ้านเมือง ให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์เต็มตามกำลังเท่าที่พระองค์มีอยู่

เพียงปีแรกที่ทรงอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมือง พระองค์ก็ทรงมองเห็นสิ่งที่เป็นอุปสรรคปัญหาของการจัดการศึกษาหัวเมือง นั่นคือความไม่เรียบร้อยของการคณะสงฆ์ อันเป็นฐานสำคัญของการจัดการศึกษาในหัวเมือง ซึ่งต้องอาศัยวัดเป็นโรงเรียนและอาศัยพระเป็นครูดังกล่าวแล้ว แต่พระราชาคณะผู้อำนวยการศึกษาไม่มีอำนาจในการจัดการคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยไปตามกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงถวายนามความเห็นแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“การศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อน กว่าจัดการปกครองให้เรียบร้อยเสียก่อน ข้อสำคัญในการปกครองก็มีอยู่อย่างเดียว คือขาดผู้ออกความคิดและคำสั่ง”

ด้วยพระวิสัยทัศน์ด้านการปกครองคณะสงฆ์ที่ทรงถวายเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวแล้ว เป็นเหตุให้มีการตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ขึ้นในอีก ๔ ปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ.๑๒๑) เรียกว่า **พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑** นับเป็นครั้งแรกที่มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร เป็นเหตุให้การคณะสงฆ์มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น แต่ถึงกระนั้น ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ คณะสงฆ์ยังคงอยู่ภายใต้การปกครองของคฤหัสถ์ คือองค์พระมหากษัตริย์ โดยมีเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการสั่ง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ทรงเห็นว่า “ไม้อาจว่าพระให้เรียบร้อยได้ เพราะไม่ได้เป็นพระด้วยกัน” แต่ยังไม่เป็นโอกาสที่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้นได้ เพราะขณะนั้นทรงเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่รูปหนึ่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเท่านั้น

อีก ๙ ปีต่อมาในต้นรัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเศกเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ หรือเรียกกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชแล้วพระภารกิจแรกที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงปฏิบัติก็คือ ได้ทรงแนะนำผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้น คือพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ว่า

“ในเวลานี้ ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น้าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้า แลการจะดีขึ้น”

ด้วยพระดำรัสแนะนำดังกล่าวนี้ เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ มอบถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์แด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น จึงทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยจริง และทรงเป็น **สมเด็จพระสังฆราชที่ทรงทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองกันเองเช่นครั้งพุทธกาลเป็นครั้งแรก** ในประวัติการปกครองของคณะสงฆ์ไทย และได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขของสังฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว พระภารกิจประการที่สองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้นทรงริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกคือ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในภูมิภาคต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ อันเป็นขอบปีที่ ๒ แห่งการดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช

วัตถุประสงค์สำคัญในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ก็คือ เพื่อทอดพระเนตรความเป็นไปของวัดวาอาราม ความประพฤติปฏิบัติและความ เป็นอยู่ของพระภิกษุสามเณรในแต่ละภูมิภาค เพื่อทรงพบปะคุ้นเคยกับพระเถระเจ้าคณะทั้งหลายในท้องถิ่นนั้นๆ อันจะทำให้ทรงทราบอุปสรรค ปัญหาในการคณะสงฆ์และการพระศาสนา และเพื่อเป็นโอกาสให้เจ้าคณะทั้งหลายได้รู้จักพระองค์ ตลอดจนได้พบเห็นแบบอย่างอันจะเป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติหน้าที่ของตนได้อย่างเหมาะสม

ในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์นั้น พระองค์ต้องทรงพระวิริยะ
อุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง เพราะการเดินทางในครั้งนั้นลำบากทั้งยาน
พาหนะและถนนหนทาง ฉะนั้น การเสด็จในแต่ละที่และการเสด็จ
จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง ต้องเสด็จพระดำเนินด้วยพระบาทเป็นส่วน
มาก เพราะฉะนั้น ในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์แต่ละวันจึงต้อง
เสด็จพระดำเนินเป็นระยะทางโดยเฉลี่ยกว่า ๑๐ กิโลเมตรทุกวัน

ทุกเมืองที่เสด็จตรวจ ทรงประชุมพระสังฆาธิการเจ้าคณะสอบถาม
ความเป็นไปของการคณะสงฆ์ เมื่อทรงพบว่าผิดพลาดบกพร่อง
ก็ทรงแนะนำและแก้ไข เมื่อทรงทราบว่าย่บร้อยถูกต้อง ก็ทรง
อนุโมทนาและสรรเสริญ เมื่อทรงพบพระภิกษุสามเณรประพฤติ
มิชอบ ก็ทรงดำหนิห้ามปรามและประทานคำชี้แนะในทางที่ถูก เมื่อ
ทรงพบว่าพระรูปใดประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่เป็นคุณประโยชน์แก่การ
พระศาสนาและประชุมชนทั้งที่เป็นหน้าที่และมีใช้หน้าที่ ก็ทรงยกย่อง
ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่พระสงฆ์ทั่วไป พร้อมทั้งประทานสิ่งของเป็น
เครื่องหมายเชิดชูเกียรติให้ปรากฏ

ในเรื่องของการบริหารและปกครอง เมื่อทรงพบว่าพระเจ้าคณะรูปใดดำเนินการไม่ถูกต้องเหมาะสม ก็ทรงสั่งการให้พระเจ้าคณะผู้บังคับบัญชาดำเนินการแก้ไขให้ถูกต้องเหมาะสม หากพระเจ้าคณะรูปใดฝ่าฝืนคำสั่งหรือไม่เอื้อเพื่อต่อหน้าที่ ก็ทรงพิจารณาลงโทษตามโทษานุโทษ บางรูปเมื่อพ้นโทษแล้วมีการแก้ไขตนเองให้ดีขึ้น ก็โปรดให้ปฏิบัติหน้าที่ต่อไป

เมื่อทรงทราบว่า มีพระภิกษุสามเณรอาพาธอยู่ในที่ที่เสด็จไปตรวจเยี่ยม จะเสด็จไปเยี่ยมอาการถึงที่อยู่ของผู้อาพาธนั้นๆ พร้อมทั้งโปรดให้ตรวจรักษากันเป็นที่มั่นพระทัยในอาการจึงเสด็จกลับ หากทรงพบราษฎรป่วยไข้ในที่เสด็จเยี่ยมก็เช่นเดียวกัน จะโปรดประทานการตรวจรักษา หากเป็นคนป่วยที่มีอาการมากหรือเป็นผู้ชดสน ก็จะมีโปรดประทานปัจจัยส่วนพระองค์ช่วยในการรักษาหรือช่วยเป็นค่าเลี้ยงชีพตามควรแก่สถานะ

หากทรงพบว่า วัดใดขาดแคลนทุนในการบูรณปฏิสังขรณ์ ก็โปรดประทานปัจจัยส่วนพระองค์ร่วมช่วยในการบูรณปฏิสังขรณ์ตามควรแก่ฐานะรูป

กล่าวโดยรวม จากพระประวัติและพระกรณียะที่พระองค์ทรงปฏิบัติ แสดงให้เห็นถึงพระคุณธรรมหรือพระอัจฉริยภาพในด้านต่างๆ ที่หลอมรวมกันเป็น **“ภาวะผู้นำ”** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นั้น อันเป็นปัจจัยทำให้พระองค์สามารถปฏิบัติพระภารกิจต่างๆ ให้ลุล่วงประสบความสำเร็จในการสร้างสิ่งอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ กล่าวคือ

๑. ทรงมีพระวิสัยทัศน์ ในทุกกิจการที่ทรงปฏิบัติหรือทรงรับผิดชอบ ทรงมองเห็นความเป็นไปของสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัติทะลุปรุโปร่ง ตั้งแต่จุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย เช่นพระวิสัยทัศน์ทางการศึกษา พระวิสัยทัศน์ทางการปกครอง พระวิสัยทัศน์ทางการสั่งสอนพระศาสนา เป็นต้น

๒. ทรงมีความรับผิดชอบอย่างสูง ในทุกกิจการที่ทรงทำ เมื่อทรงทำอะไร ก็ทรงทุ่มเทพลกำลังของพระองค์ลงในสิ่งนั้นอย่างเต็มที่ทั้งกำลังกาย กำลังความคิด กำลังบวร และกำลังทรัพย์ จนกว่ากิจการนั้นๆ จะลุล่วงเป็นผลสำเร็จ

๓. ทรงเอาพระทัยใส่ในความเป็นไปของผู้อยู่ในปกครองด้วย

ความจริงใจ ทรงถือว่าผู้ร่วมปฏิบัติหน้าที่ทุกระดับในคณะสงฆ์ คือ ผู้ที่ช่วยแบ่งเบาภาระของพระองค์ หรือทำการทุกอย่างแทนพระองค์ ซึ่งอยู่ในฐานะองค์พระประมุขของสังฆมณฑล ฉะนั้น เมื่อท่านเหล่านั้นทุกข์ยากต้องทรงช่วยเหลือ เมื่อท่านเหล่านั้นขาดแคลนต้องทรงอุดหนุน เมื่อท่านเหล่านั้นทำผิดต้องตำหนิและแก้ไข เมื่อท่านเหล่านั้นทำดีต้องสรรเสริญและเชิดชู ดังจะเห็นได้ว่า ทรงสอดส่องดูแลพระเจ้าคณะทั้งหลายอยู่เสมอ เมื่อทรงทราบว่า อดอยากหรือขาดแคลน ก็จะส่งปัจจัยหรือสิ่งของไปประทาน เป็นการอุดหนุนให้กำลังใจอยู่เสมอ ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งถึงพระศาสนดิลก (คำพรหมกลีกร) ว่า “ได้ยื่นสามเณรสมบุรณบอกว่า เธอขัดสนด้วยจีวรสบง แลกระดาดเขียนหนังสือ ได้จัดผ้าส่งมาให้ ผ้าตัดที่ถวายออกไปนั้น เป็นผ้ากรมหมื่นสรรพศาสตรศุภกิจ จัดหามาจากยุโรปคราวตามเสด็จ แลตัดเป็นไตรย์มาให้เปนของฝาก เดิมเก็บไว้จะใช้เอง แต่ทราบว่าเธอขัดสน ทั้งมีใจเลื่อมใสในการารของเธอ จึงส่งมาถวาย กับมีผ้าฉีกสำหรับลากใช้ส่งมาด้วย ที่มีช้อมหาบาง จงให้แก่มหาบางฯ”

๔. ทรงมีความซื่อสัตย์ จริ่งใจทั้งต่อพระองค์เองและผู้อื่น เช่น ในทางวิชาการ สิ่งที่พระองค์ไม่รู้ก็ทรงปรึกษาสอบถามท่านผู้รู้ สิ่งที่พระองค์ไม่ชัดเจนในพระทัย ก็ทรงบอกว่าคุณไม่พอที่จะอธิบาย สิ่งที่ทรงสงสัยไม่แน่ว่าพระทัย ก็ทรงฝากให้ผู้รู้ช่วยกันพิจารณา ในทางการบริหารปกครอง บางครั้งแม้จะทรงมีความรู้ลึกดูแคลนเจ้าคณะบางท่านในการทำงานอยู่ในพระทัย แต่เมื่อท่านนั้นๆ ทำหน้าที่ด้วยความสามารถเป็นอย่างดี ก็ทรงขอลูกแก่โทษ คือ สารภาพผิดต่อท่านผู้นั้น แม้ว่าท่านผู้นั้นจะไม่เคยรู้เลยว่าพระองค์ทรงมีพระดำริต่อตนอย่างไร ดังตัวอย่างที่ทรงแสดงต่อพระศาสนดิลก (คำพรหมกลีกร) ในลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งว่า “ขอลูกแก่โทษเป็นครั้งที่สองว่า การที่ถูกต้องเธอมาแต่ต้นแป้นผิดไป ถ้าจะดีแล้ว มีข้อที่จะติอยู่อย่างเดียว แต่เรียงรายงานไม่ดี”

๕. ทรงยึดเหตุผลเป็นหลัก ในการปฏิบัติพระภารกิจทุกเรื่อง ดังที่ตรัสไว้ในที่หนึ่งว่า ทรงยึดคำสอนในกาลามสูตรเป็นหลัก ดังนั้นในทางวิชาการ จึงไม่ทรงเชื่อกัมภีร์อย่างมกมาย แต่ทรงพิจารณาไตร่ตรองด้วยเหตุผล เมื่อมีเหตุผลสมจริงจึงทรงเชื่อ ในการบริหารปกครองก็เช่นกัน เมื่อมีผู้ทำผิดก็ไม่ทรงตำหนิเขาว่าเป็นคนชั่วคนเลวถ้ายเดียว แต่ทรงพิจารณาถึงเหตุผลปัจจัยแห่งการทำผิด เพราะบางคนทำผิดด้วยไม่รู้ บางคนทำผิดด้วยตั้งใจ ผ่าฝืน ในกรณีของผู้ทำดีก็เช่นกัน ไม่ทรงยินดียกย่องด้วยความหลง แต่ทรงไตร่ตรองด้วยเหตุผลถึงสถานภาพและเหตุปัจจัยของผู้กระทำนั้นๆ ว่าเป็นอย่างไร แล้วจึงทรงยกย่องสรรเสริญไปตามฐานานุรูป คือไม่ทรงหลงติและไม่ทรงหลงชม แต่ทรงติชมไปตามเหตุผล ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้พระองค์ทรงมีความเป็นกลาง ปราศจากอคติในเรื่องทั้งปวง

๖. ทรงมีพระเมตตาเป็นเรื่อใจ ดังที่ทรงแนะนำและตรัสเตือนบรรดาพระเจ้าคณะทั้งหลายอยู่เสมอว่า “อันผู้ใหญ่ว่าควรเมตตากรุณาเป็นที่ร่มเย็นของผู้น้อย ไม่ควรใช้อำนาจที่มีไว้สำหรับปราบปรามคนผิด เป็นเครื่องทำลายคนหาความผิดมิได้ ผู้ใหญ่คอยเพ่งโทษผู้น้อยอยู่ ใช้ไม่ได้” พระจริยาวัตรของพระองค์ในด้านต่างๆ ดังที่ปรากฏในพระประวัติที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น ย่อมเป็นตัวอย่างอันดีที่แสดงให้เห็นถึงพระคุณธรรมข้อนี้

๗. ทรงเป็นแบบอย่างหรือผู้นำในสิ่งที่ทรงแนะนำสั่งสอน ดังที่ทรงแนะนำพระเจ้าคณะทั้งหลายอยู่เสมอว่า “การรักษาธรรมเนียมอยู่ที่หัวหน้า หัวหน้าทำเอง ลูกวัดก็ต้องพลอยตาม” พระจริยาวัตรที่ทรงปฏิบัติในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนพระคุณธรรมข้อนี้เป็นอย่างดี

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นรัตนบุรุษ ผู้มีภาวะผู้นำอันก่อปรด้วยพระคุณลักษณะที่ควรแก่การศึกษาและยึดถือเป็นแบบอย่าง ในการสร้างความสำเร็จให้แก่ชีวิต และในการทำประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการพัฒนาศาสนาในประเทศไทย

ISBN : 978-616-577-906-7

ที่ปรึกษา : เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พุทธิมคฺคฺโต)
เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

บรรณาธิการ : พระราชญาณปริชา (สมจิตต์ อภิจิตฺโต)
พระราชมนู (ฉลอง ชลิตกิจฺโจ)
พระมหา ดร.ธวัชชัย ปญฺญาชโย ป.ธ.๙
พระมหาวโรตม์ ธมฺมวโร
รองศาสตราจารย์สุเชาว์ พลอยชุม

จัดพิมพ์โดย : วัดบวรนิเวศวิหาร

จำนวนพิมพ์ : ๓,๐๐๐ เล่ม

ปีที่พิมพ์ : พ.ศ. ๒๕๖๔

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์สุรวัดน์
เลขที่ ๘๓/๓๕-๓๙ ซอยข้างวัดตรีทศเทพ ถนนประชาธิปไตย
แขวงบ้านพานถม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
โทร. ๐๒-๒๘๑-๘๙๐๗, ๐๒-๒๘๒-๓๒๗๑ โทรสาร ๐๒-๒๘๑-๔๗๐๐
นายวัฒนา สุรมังกรวงศ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๖๔
E-mail: surawat_2007@hotmail.com , Line ID: surawat2528